

Η Λειτουργική ζωή της Εκκλησίας κατά τους Β' και Γ' αιώνες

του Αιδεσιμολογιώτατου Πρωτοπρεσβύτερου κ. Στέφανου Αλεξόπουλου,

Δρος Θεολογίας

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο δεύτερος και ο τρίτος αιώνας μετά Χριστόν αποτελούν μια περίοδο της λειτουργικής ιστορίας που προσελκύει το ενδιαφέρον των μελετητών και δικαίως, διότι η περίοδος αυτή είναι ο σύνδεσμος μεταξύ της αποστολικής και της λεγομένης «Κωνσταντινείας» και «μετα-Κωνσταντινείας» εποχής. Δυστυχώς όμως, δεν γνωρίζουμε πολλά για τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας την περίοδο αυτή. Οι πληροφορίες που έχουμε είναι χρονολογικά και γεωγραφικά διάσπαρτες και αποσπασματικές, και η ερμηνεία τους πολλές φορές δύσκολη.

Η κατάσταση θυμίζει λίγο την παιδική άσκηση με τις αριθμημένες τελείες όπου το παιδί καλείται να ανακαλύψει το «κρυμμένο» σχήμα ενώνοντας τις τελείες κατ' αριθμητική σειρά. Εν προκειμένω, αν θεωρήσουμε ότι οι πληροφορίες που έχουμε για την υπό εξέταση περίοδο είναι τελείες, μας λείπουν πολλές τελείες και παράλληλα οι τελείες που έχουμε δεν έχουν αρίθμηση. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: Με ποιά σειρά συνδέουμε τις τελείες; Ποιές τελείες υποθέτουμε ότι υπάρχουν; Με άλλα λόγια, πώς ερμηνεύουμε και συνδέουμε τα στοιχεία και τις πληροφορίες που έχουμε από τις πηγές; Ερμηνεύουμε τις πηγές αναζητώντας αυτό που νομίζουμε ή θέλουμε να βρούμε, ή αφήνουμε τις πηγές να μας μιλήσουν;

Έτσι λοιπόν, πριν εξετάσουμε τις πηγές για τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας τον 2^ο και 3^ο αιώνα, θα παρουσιάσουμε μερικούς μεθοδολογικούς «κανόνες» οι οποίοι αποτελούν χρήσιμα εργαλεία στο έργο μας.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Μέσα από τη συστηματική μελέτη των πηγών και του ιστορικού τους πλαισίου ανακύπτουν μερικά μοτίβα τα οποία οι ερευνητές έχουν ονομάσει λειτουργικούς «κανόνες». Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι οι κανόνες αυτοί δεν έχουν απόλυτο χαρακτήρα. Είναι απλώς εργαλεία που μας βοηθούν στην ερμηνεία των πηγών.

Είναι γνωστοί οι κανόνες του Anton Baumstark, θεμελιωτού της μεθοδολογίας της συγκριτικής λειτουργικής (comparative liturgy).¹ Σύμφωνα λοιπόν με τον Baumstark, (1) νεώτερες προσθήκες στη λειτουργική παράδοση αρχικά επιζούν παράλληλα με παλαιότερες πρακτικές, αλλά σταδιακά απωθούν τις παλαιότερες αυτές πρακτικές στο περιθώριο ή και τις εξαφανίζουν. Παράλληλα όμως, (2) παλαιότερες λειτουργικές πρακτικές τείνουν να επιζούν σε σημαντικές εορτές και περιόδους του λειτουργικού έτους.² Επιπλέον, μαζί με τους μαθητές του

¹ Για τη μέθοδο της συγκριτικής λειτουργικής βλέπε Anton Baumstark, *Comparative Liturgy* (London/Westminster MD, 1958). Robert Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom vol. VI: The Dyptichs'* Orientalia Christiana Analecta 238 (Rome 1991) xxix-xxxi. Του ιδίου, "Reconstructing the History of the Byzantine Communion Ritual: Principles, Methods, Results" στο *Ecclesia Orans* 9 (1994) 355-377. Του ιδίου, "The Structural Analysis of Liturgical Units: An Essay in Methodology" στο *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding* second edition (Rome 1997) 187-202. Του ιδίου, "How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine Divine Liturgy" στο *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding* (Rome 1997²) 203-232. Του ιδίου, "Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (d. 1948): A Reply to Recent Critics" στο *Worship* 73 (1999) 521-540. Του ιδίου *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom vol. V: The Precommunion* (Rome 2000 = Orientalia Christiana Analecta 261) 43-52. Του ιδίου, "The βηματικιον in the 6/7th c. *Narration of the Abbots John and Sophronios* (BHGNA 1438w)" στο Hans-Jürger Feulner και Elena Velkovska και Robert Taft (επ), *Crossroad of Cultures. Studies in the Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler* Orientalia Christiana Analecta 260 (Rome 2000) 675-692. Του ιδίου, "Anton Baumstark's Comparative Liturgy Revisited" στο Robert Taft και Gabriele Winkler (επ.), *Comparative Liturgy Fifty Years After Anton Baumstark* Orientalia Christiana Analecta 265 (Rome 2001) 191-232. Fritz West, *The Comparative Liturgy of Anton Baumstark* (Nottingham 1995).

² Baumstark, *Comparative Liturgy* 23-32.

Fritz Hamm και Hieronymous Engberding διετύπωσε και τους παρακάτω «λειτουργικούς κανόνες»: (3) Όσο αρχαιότερο το κείμενο, τόσο λιγότερο είναι επιρρεασμένο από τις Γραφές, (4) όσο νεώτερο το κείμενο τόσο περισσότερο «συμμετρικό» είναι, (5) όσο μεταγενέστερο το κείμενο, τόσο περισσότερες δογματικές διατυπώσεις περιέχει, και (6) πράξεις καθαρά πρακτικού χαρακτήρα ενδύονται αργότερα με συμβολισμούς που σχετίζονται είτε με τη θέση τους στη λειτουργική ζωή είτε με τα λειτουργικά κείμενα που συνοδεύουν.³

Ειδικότερα για την υπό μελέτη περίοδο ο Άγγλος ερευνητής και λειτουργιολόγος Paul Bradshaw έχει διατυπώσει τους παρακάτω μεθοδολογικούς κανόνες: (1) Ότι είναι κοινό στις πηγές δεν σημαίνει ότι είναι αρχαιότερο, και ότι είναι λιγότερο κοινό δεν είναι απαραίτητα νεώτερο. (2) Η αποκαλούμενη «Κωνσταντίνεια» επανάσταση όχι μόνο δημιούργησε νέες τάσεις στη λατρεία, αλλά και ενίσχυσε προϋπάρχουσες. (3) Δηλώσεις με χαρακτήρα και ύφος αυθεντίας και επιτακτικότητας δεν αντικατοπτρίζουν πάντοτε την πραγματικότητα. (4) Εκκλησιαστικές διατάξεις περισσότερο αντικατοπτρίζουν αυτό που προσπαθούν να απαγορεύσουν παρά αυτό που προσπαθούν να προωθήσουν. (5) Όταν για μια λειτουργική πράξη δίνονται περισσότερες από μία εξηγήσεις, τότε η αρχική εξήγηση έχει κατά πάσα πιθανότητα ξεχασθεί. (6) Οι αρχαίες εκκλησιαστικές διατάξεις δεν είναι αυτό που φαίνονται να είναι. (7) Αλλαγές/προσθήκες/διορθώσεις είναι περισσότερο πιθανό να γίνουν στα λειτουργικά χειρόγραφα παρά στα φιλολογικά χειρόγραφα. (8) Λειτουργικά χειρόγραφα μπορούν να συνεχίσουν να αντιγράφονται ακόμα κι αν το περιεχόμενό τους έχει πέσει σε αχρηστία. (9) Συνήθως αναφέρονται στις πηγές μόνο οι ασυνήθιστες, νέες, ή ιδιόμορφες

³ Baumstark, *Comparative Liturgy* 59-60, 120.

λειτουργικές πράξεις, ενώ οι παραδεδομένες δεν αναφέρονται καθόλου. Επίσης, όταν κάτι αναφέρεται για πρώτη φορά, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είναι και η πρώτη του εμφάνιση. (10) Κείμενα πρέπει απαραίτητως να μελετώνται εντός του ιστορικού τους πλαισίου.⁴

3. ΠΗΓΕΣ

3.1. Πρώιμες «Αποστολικές» Εκκλησιαστικές Διατάξεις⁵

Τα κείμενα που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία πηγών ελκύουν το ενδιαφέρον των ερευνητών διότι αποτελούν χρήσιμες και πολλές φορές μοναδικές πηγές σχετικά με τη λειτουργική ζωή, σκέψη και οργάνωση της πρώιμης Εκκλησίας. Οι «Αποστολικές» Εκκλησιαστικές Διατάξεις χρονολογούνται από τον β' έως και τον ε'/στ' αιώνα και επικαλούνται αποστολική προέλευση, χωρίς όμως αυτό να ισχύει. Τα κείμενα αυτά αρχικά γράφτηκαν στην ελληνική γλώσσα αλλά σε πολλές περιπτώσεις έχουν διασωθεί μόνο σε μετάφραση.⁶

Οι «Αποστολικές» Εκκλησιαστικές Διατάξεις πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή διότι η χρονολόγησή τους είναι δύσκολη (είναι «ζωντανά» κείμενα, με αλληπαλληλες διορθώσεις και προσθήκες) και η γεωγραφική τους προέλευση εύκολα αμφισβητείται. Επίσης, είναι κείμενα πολλές φορές συμπληματικού

⁴ Paul Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1992) 56-79. Βλέπε επίσης τη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του (2002), 1-20. . Για την περίοδο αυτή γενικότερα στην ελληνική βιβλιογραφία βλέπε Θεοδώρου, Εὐαγγέλου. *Μαθήματα Λειτουργικής, Τεύχος Α* (Αθήνα 1993⁶). Τρεμπέλα, Παναγιώτου. *Ἀρχαί καὶ Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας* (Αθήνα, 1993²) Φίλια, Γεωργίου. *Λειτουργική Α'* (Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 2006).

⁵ Παναγιώτης Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία Τόμος Β'* (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 1991²) 23-51. Bradshaw, *The Search* 73-97

⁶ Τα κείμενα αυτά είναι (1) Η Διδαχή των Αποστόλων (β' αιώνας), (2) Η Διδασκαλία των Αποστόλων (π. 230), (3) Η Αποστολική Εκκλησιαστική Διάταξη (γ' αιώνας), (4) Η Αποστολική Παράδοση (γ' αιώνας;), (5) Οι Κανόνες του Ιππολύτου (ε'/στ' αιώνας), (6) Οι Αποστολικές Διαταγές (π. 380), (7) Η Διαθήκη του Κυρίου (ε' αιώνας).

χαρακτήρα και δεν είμαστε σίγουροι ότι όλες οι πληροφορίες που μας δίνουν αντικατοπτρίζουν πραγματική λειτουργική πρακτική, ούτε γνωρίζουμε την πραγματική διάδοση των αναφερομένων σε αυτά λειτουργικών πρακτικών και συνηθειών. Χαρακτηριστικά προειδοποιεί ο Παναγιώτης Χρήστου:

«Σήμερον ἔχομεν τὴν βολικὴν συνήθειαν νὰ ἀπλουστεύωμεν ὑπερβολικῶς τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῶν κειμένων τούτων. Εὐρέθη ἡ Διδαχὴ Ἀποστόλων, ἄρα γνωρίζομεν ποία ἦτο ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τὸ 100· εὐρέθη ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις, ἄρα γνωρίζωμεν ποία ἦτο ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ λατρεία κατὰ τὸ 220. Τὸ ἀκριβὲς ὅμως ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι γνωρίζομεν ταῦτα μόνον καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν τρόπον ὅπου συνετάχθησαν τὰ δύο ταῦτα ἔργα, ὅπως καὶ πᾶν ἄλλο ἀντίστοιχο. Διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πᾶσα μείζων ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια εἶχε πιθανῶς ἰδικὴν τῆς συλλογῆν, ἡ ὅποια ἴσχυε διὰ τὴν περιφέρειαν ταύτην μόνον».⁷

Στη χρονική περίοδο που εξετάζουμε ανήκουν οι εξής Εκκλησιαστικές Διατάξεις: (1) Η Διδαχή των Αποστόλων (β' αιώνας), (2) Η Διδασκαλία των Αποστόλων (π. 230), (3) Η Αποστολική Εκκλησιαστική Διάταξη (γ' αιώνας), (4) Η Αποστολική Παράδοση (γ' αιώνας);).

3.1.1 Η Διδαχή των Αποστόλων⁸

⁷ Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία* Τόμος Β' 23-24.

⁸ Παναγιώτης Χρήστου, «Διδαχή Αποστόλων» *ΘΗΕ* 4:1200-1204. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία* Τόμος Β' 25-37 και 45-48 (βιβλιογραφία). Bradshaw, *The Search* 77-78. Παραθέτουμε μόνο μια επιλογή από τις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις, όπου μπορεί να ανατρέξει κανείς για πληρέστερη βιβλιογραφία: Clayton Jefford (επ.), *The Didache in Context: Essays on its Text, History and Trasmision* *Novum Testamentum Supplements* 77 (Leiden: Brill, 1995). Jonathan Draper (επ.), *The Didache in Modern Research* (Leiden: Brill, 1996). Kurt Niederwimmer, *The Didache Hermeneia-A Critical and Historical Commentary on the Bible* (Minneapolis: Fortress Press, 1998). Jonathan Draper, "Ritual Process and Ritual Symbol in *Didache* 7-10" στο *Vigiliae Christianae* 54 (2000) 121-158. Huub van de Sandt, *The Didache: Its Jewish Sources and its Place in Early Judaism and Christianity* *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum* 3 / *Jewish Traditions in Early Christian Literature* 5 (Assen: Royal Van Gorcum, 2002). Aaron Milavec, *The Didache: Faith Hope & Life of the Earliest Christian Communities, 50-70 C.E.* (New York/Mahwah, N.J.: The Newman Press, 2003). Aaron Milavec, *The Didache Text, Translation, Analysis, and Commentary*, (Collegeville: Liturgical Press, 2003). Alan J.P. Garrow, *The Gospel of Matthew's Dependence on the Didache*. *Journal for the Study of the New Testament. Supplement series* 254 (New York/London: T & T Clark, 2004). Huub van de Sandt, *Matthew and*

Ο πλήρης τίτλος είναι *Διδαχή Κυρίου δια τῶν δώδεκα Ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσιν*. Γνωστό από παραπομπές αρχαίων εκκλησιαστικών συγγραφέων, το πλήρες ελληνικό κείμενο της Διδαχής ανακαλύφθηκε από τον Φιλόθεο Βρυέννιο⁹ και δημοσιεύθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1883. Η γεωγραφική περιοχή της Συρίας ως τόπος προέλευσης της Διδαχής γενικά δεν αμφισβητείται από τους ερευνητές. Από την άλλη πλευρά, η χρονολόγηση της διάταξης αυτής παρουσιάζει αποκλίσεις ανάμεσα στους ερευνητές. Παρόλο που μερικοί ερευνητές τοποθετούν την συγγραφή της Διδαχής πολύ νωρίς, ακόμα νωρίτερα κι από τα κανονικά Ευαγγέλια,¹⁰ η πλειονότητα των ερευνητών χρονολογεί τη Διδαχή μεταξύ του τέλους του α' αιώνας και την αρχή του β'.¹¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από λειτουργικής απόψεως έχουν τα κεφάλαια 7-10 και 14 όπου περιλαμβάνει οδηγίες σχετικά με το Βάπτισμα, τη Θεία Ευχαριστία, τις αγάπες (;) τη νηστεία και την προσευχή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το πρώτο μέρος της Διδαχής (1-6: Οι δύο οδοί) το οποίο πιθανώτατα εκφράζει το περιεχόμενο της κατηχητικής διδασκαλίας.

3.1.2 Η Διδασκαλία των Ἀποστόλων¹²

the Didache: Two Documents from the same Jewish-Christian Milieu? (Assen, Netherlands: Royal Van Gorcum; Minneapolis, MN: Fortress Press, 2005). Για το κείμενο βλέπε ΕΠΕ 114 (Αποστολικοί Πατέρες 1) 5-31. Για την κριτική έκδοση βλ. Willy Rordorf και André Tuillier, *La doctrine des douze apôtres* SC 248 (1978) και δεύτερη έκδοση SC 248bis (1998).

⁹ Στον κώδικα του Παναγίου Τάφου 54 του 1056.

¹⁰ Joan Hazelden Walker, "A pre-Marcian Dating for the Didache: Further Thoughts of a Liturgist" στο *Studia Biblica 1978 III* (Sheffield: University of Sheffield, 1980) 403-411. Alan J.P. Garrow, *The Gospel of Matthew's Dependence on the Didache*. Journal for the Study of the New Testament. Supplement series 254 (New York/London: T & T Clark, 2004).

¹¹ Bradshaw, *The Search* 78.

¹² Παναγιώτης Χρήστου, «Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων» *ΘΗΕ* 4:1197-1198. Bradshaw, *The Search* 78-80. Alistair Steward-Sykes, *The Didaskalia Apostolorum: An English Version with Introduction and Annotation* (Turnhout: Brepols, 2009).

Ο πλήρης τίτλος είναι *Καθολική Διδασκαλία τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων καὶ Ἁγίων Μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος Ἡμῶν*. Το πλήρες κείμενο σώζεται στα συριακά και λατινικά. Το ελληνικό πρωτότυπο, με εξαίρεση μερικά μικρά αποσπάσματα, δεν σώζεται. Συντάχθηκε κατά πάσα πιθανότητα στη β. Συρία περίπου το 230. Το κείμενο είναι διάσπαρτο με λειτουργικές πληροφορίες, αλλά ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα κεφάλαια 12-21.

3.1.3 Η Αποστολική Εκκλησιαστική Διάταξη¹³

Ο πλήρης τίτλος είναι *Διαταγαὶ αἱ διὰ τοῦ Κλήμεντος καὶ Κανόνες Ἐκκλησιαστικοὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων*. Σώζεται το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο.¹⁴ Σχετικά με τη γεωγραφική προέλευση του κειμένου αυτού δίστανται οι απόψεις μεταξύ Αιγύπτου και Συρίας. Στην τελική του μορφή χρονολογείται στα τέλη του γ' αιώνας.

3.1.4 Η Αποστολική Παράδοση¹⁵

Δεν διασώζεται ο τίτλος της εκκλησιαστικής αυτής διάταξης. Το κείμενο αυτό, του οποίου το ελληνικό πρωτότυπο δεν έχει διασωθεί (εκτός μικρών αποσπασμάτων), παραδοσιακά χρονολογείται περίπου στο 215, αντικατοπτρίζει την Ρωμαϊκή λειτουργική πρακτική του γ' αιώνας, και συντάκτης του θεωρείται ο Ιππόλυτος Ρώμης.

¹³ Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία* Τόμος Β' 44-45. Bradshaw, *The Search* 80. Για το κείμενο βλ. J.W. Bickel, *Geschichte des Kirchenrechts I* (Giessen, 1843) 107-132. Ἀπ' ὅσο μποροῦμε να γνωρίζουμε, δεν υπάρχουν πρόσφατες εκδόσεις και μελέτες.

¹⁴ Vindob. hist. gr. 7 του ιβ' αιώνας.

¹⁵ Alistair Stewart-Sykes, *Hippolytus, On the Apostolic Tradition* (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001). Paul Bradshaw, Maxwell Johnson και Edward Phillips, *The Apostolic Tradition Hermeneia-A Critical and Historical Commentary on the Bible* (Minneapolis: Augsburg Fortress Press, 2002) και την εκεί πλήρη βιβλιογραφία.

Ένας από τους λόγους που αποδόθηκε το έργο αυτό στον Ιππόλυτο Ρώμης ήταν η ανακάλυψη ενός ακέφαλου αγάλματος στη Ρώμη το 1551, στη βάση του οποίου βρίσκεται μια λίστα με έργα, μερικά από τα οποία κατά τον Ευσέβιο ήταν έργα του Ιππολύτου Ρώμης, και για το λόγο αυτό το άγαλμα θεωρήθηκε ότι είναι ο Ιππόλυτος Ρώμης, και απεκαταστάθη με την πρόσθεση ενός κεφαλιού ανδρός. Στην ίδια λίστα (αλλά όχι στον Ευσέβιο) υπάρχει και το έργο «Αποστολική Παράδοσις». Έτσι λοιπόν όταν το κείμενό μας δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά, και εις αναζήτηση τίτλου, η φράση «αποστολική παράδοση» στην αρχή και το τέλος του κειμένου μας, σε συνδυασμό με την αναγραφή «αποστολική παράδοση» στην βάση του αποδομένου στον Ιππόλυτο άγαλμα, το κείμενό μας απέκτησε και τίτλο και συγγραφέα! Τελικά όπως έχει αποδειχθεί, το άγαλμα είναι γυναικείο!¹⁶

Αν λοιπόν λάβουμε υπ' όψιν μας τα παραπάνω και την σύγχρονη έρευνα και βιβλιογραφία, έχουμε μια μεγάλη ανατροπή! Τα αποτελέσματα της έρευνας των Marcel Metzger, Paul Bradshaw, Maxwell Johnson και Edward Phillips οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το κείμενο αυτό είναι ένα συμπίλημα υλικού που χρονολογείται από τα μέσα του β' ως και τον δ' αιώνα, υλικού που προέρχεται από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, και που σίγουρα δεν είναι έργο του Ιππολύτου Ρώμης.¹⁷

3.2 Γραπτές Μαρτυρίες

¹⁶ Το άγαλμα μάλλον ανήκει στην Θεμίστα της Λαμφάκου. Βλ. Allen Brent, *Hippolytus and the Roman Church in the Third Century* (Leiden: Brill, 1995) 3-76.

¹⁷ Bradshaw, *The Search* 80-83 και την εκεί βιβλιογραφία. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson και Edward Phillips, *The Apostolic Tradition*. Ο Alistair Stewart-Sykes, στο βιβλίο του *Hippolytus, On the Apostolic Tradition* παραδέχεται μεν τον συμπιληματικό χαρακτήρα της *Αποστολικής Παράδοσης* αλλά υποστηρίζει ότι συντάχθηκε από την «σχολή» του Ιππολύτου στη Ρώμη και εκφράζει Ρωμαϊκή λειτουργική πράξη.

Λειτουργικές πληροφορίες μας δίνονται και σε έργα εκκλησιαστικών συγγραφέων, επιστολές, και μαρτύρια που συντάχθηκαν κατά την υπό εξέταση περίοδο, αλλά η αξιολόγηση των πληροφοριών αυτών πρέπει να γίνεται με πολύ μεγάλη προσοχή. Οι πηγές μας είναι διάσπαρτες χρονολογικά και γεωγραφικά, οι πληροφορίες που μας δίνονται είναι μερικές φορές αποσπασματικές, και αρκετές φορές δεν ξέρουμε αν αυτό που γράφει ο συγγραφέας αντικατοπτρίζει την πραγματική λειτουργική πράξη ή εκφράζει προσωπική γνώμη/προτίμηση. Παράλληλα, το ιστορικό πλαίσιο και το κοινό στο οποίο απευθύνεται κάθε έργο πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν. Επιπλέον, σε πολυγραφέστατους και ταξιδεμένους συγγραφείς, όπως λ.χ. ο Ωριγένης, η γεωγραφική ταυτοποίηση λειτουργικών πρακτικών που αναφέρει μπορεί να είναι δύσκολη και για το λόγο αυτό απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή.

Τέλος, θα πρέπει να γίνει μνεία στην πιο πρώιμη εξω-χριστιανική αναφορά στη λατρεία της Εκκλησίας, στην επιστολή 96 του ανθύπατου Πλίνιου του νεότερου (62-113), την οποία έστειλε από τη Βιθυνία της Μικράς Ασίας στο αυτοκράτορα Τραϊανό. Σύμφωνα λοιπόν με τον Πλίνιο, οι Χριστιανοί, πολυπληθείς και στην πόλη και στην επαρχία, μαζεύονταν σε συγκεκριμένες ημέρες πριν από την ανατολή του ηλίου με σκοπό να ψάλουν στο Χριστό (ως Θεό), έδιναν υποσχέσεις ηθικής ζωής και σταθερότητας στην πίστη τους, και συνάγονταν εκ νέου για να φάνε όλοι μαζί. Αναφέρεται επίσης σε δύο διακόνισσες τις οποίες βασάνισε για να αντλήσει πληροφορίες, τις οποίες και θεώρησε δεισιδαιμονίες. Ας σημειωθεί ότι οι

πληροφορίες αυτές προέρχονται από τις ανακρίσεις που έκανε ο ίδιος σε Χριστιανούς.¹⁸

3.3 Πρώιμη Εκκλησιαστική Τέχνη

Η εκκλησιαστική τέχνη πλαισιώνει την λειτουργική ζωή και έκφραση της Εκκλησίας, και ως συνέπεια μπορεί να μας δώσει πολλές πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο λατρείας των Χριστιανών μέσα στην πορεία της ιστορίας. Για την εν λόγω τώρα περίοδο, δηλαδή τον δεύτερο και τον τρίτο αιώνα, έχουμε πολύ περιορισμένα δείγματα εκκλησιαστικής τέχνης, και λόγω της χρονικής μας απόστασης από την περίοδο εκείνη, αλλά και λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών αυτών των αιώνων, δηλαδή των διωγμών και του ειδωλολατρικού περιβάλλοντος, που δεν ευνόησαν την ανάπτυξη της Χριστιανικής τέχνης, κάτι που αντιθέτως βλέπουμε από τον τέταρτο αιώνα και μετά. Παρ' όλα αυτά, έχουμε μερικά ελάχιστα δείγματα πρώιμης Χριστιανικής τέχνης, όπως την εκκλησία στο Dura-Europos της Συρίας, και τις τοιχογραφίες στις κατακόμβες της Ρώμης.

3.3.1 Dura Europos

Οι Χριστιανικές κοινότητες φαίνεται ότι αρχικά δεν είχαν χώρους αποκλειστικά αφιερωμένους στη λατρεία· πιθανότατα συγκεντρώνονταν σε οικίες ευπόρων μελών της κάθε κοινότητας, όπου χρησιμοποιούσαν το μεγαλύτερο δωμάτιο προσωρινά ως χώρο λατρείας. Από τον τρίτο αιώνα όμως, λόγω της αύξησης του αριθμού των Χριστιανών, αλλά και λόγω προσωρινής παύσης των διωγμών, άρχισαν να μετατρέπουν οικίες σε ναούς. Δηλαδή προϋπάρχοντα κτίρια, με τις κατάλληλες και απαραίτητες προσαρμογές, έγιναν αποκλειστικά τόποι

¹⁸ ΘΗΕ 10: 443. Frans Joseph van Beeck, "The Worship of Christians in Pliny's Letter" στο *Studia Liturgica* 18 (1988) 121-131.

Χριστιανικής λατρείας. Παρ' όλο που έχουμε μαρτυρίες για την ύπαρξη τέτοιου είδους Χριστιανικών ναών σε Ανατολή και Δύση,¹⁹ η αρχαιολογική σκαπάνη έχει αποκαλύψει με βεβαιότητα μόνο ένα παράδειγμα τέτοιου ναού, στη Συριακή πόλη Dura-Europos, που χρονολογείται στα μέσα του τρίτου αιώνας. Παρατηρούμε έναν καλά οργανωμένο χώρο που να καλύπτει τις λατρευτικές ανάγκες της Χριστιανικής κοινότητας, με ένα μεγάλο δωμάτιο, πιθανώτατα τον κύριο χώρο λατρείας, με υπερυψωμένο το ανατολικό μέρος, (ο χώρος της αγίας τραπέζης);, με ένα δωμάτιο διαμορφωμένο ως βαπτιστήριο με την δεξαμενή και με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες, και με ένα αίθριο ανάμεσα στους δύο αυτούς χώρους (βλ. Επίμετρο 2).

3.3.2 Κατακόμβες

Στις κατακόμβες της Ρώμης σώζονται μερικές Χριστιανικές τοιχογραφίες από τον τρίτο αιώνα. Μέσα από τις παραστάσεις αυτές μπορούμε να αντλήσουμε μερικές πληροφορίες σχετικά με την λειτουργική ζωή της αρχαίας Εκκλησίας. Στις κατακόμβες της Πρισκίλλας διασώζεται μια τοιχογραφία του τρίτου αιώνας όπου παρουσιάζεται ένας άνθρωπος στα στάση προσευχής («orans»), δηλαδή όρθιος με τα χέρια του σε έκταση και με κατεύθυνση προς τα πάνω. Αντλούμε λοιπόν μέσα από την τοιχογραφία αυτή πληροφορίες για τη στάση του σώματος κατά την διάρκεια της προσευχής.

Στις ίδιες κατακόμβες βλέπουμε μια άλλη παράσταση που ανάγεται στα τέλη του τρίτου αιώνας, πιθανώτατα από τις πιο αρχαίες παραστάσεις της Θεοτόκου με το Χριστό, και τον Ησαΐα να δείχνει το άστρο πάνω από τη Θεοτόκο. Γνωρίζουμε ότι την περίοδο αυτή δεν έχει διαμορφωθεί ακόμα η τελετουργική απόδοση τιμής στη Θεοτόκο, κάτι που αναπτύσσεται έντονα μετά την Τρίτη Οικουμενική Σύνοδο

¹⁹ Κωνσταντίνου Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός Ναός και τὰ Τελούμενα ἐν αὐτῷ* 33-34.

στην Έφεσο το 431.²⁰ Η παράσταση όμως αυτή, όπως και ο τίτλος «Θεοτόκος» που ήδη απαντάται τον τρίτο αιώνα, δείχνει ότι ήδη δημιουργείται η βάση πάνω στην οποία αργότερα αναπτύσσεται και τελετουργικά η τιμή προς τη Θεοτόκο.

4. ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ

Παρ' όλο που γνωρίζουμε ότι για τους Χριστιανούς του δευτέρου και τρίτου αιώνας η εβδομαδιαία τέλεση της Θείας Ευχαριστίας ήταν η θεμελιώσης έκφραση της πίστης και της ενότητας της Χριστιανικής κοινότητας, δυστυχώς έχουμε πολύ μικρό αριθμό μαρτυριών που να μας δίδουν στοιχεία για το τον τρόπο που τελούσαν την Θεία Ευχαριστία και για το περιεχόμενο των ευχών που χρησιμοποιούσαν.

Μια πρώτη μεταβολή που βλέπουμε είναι η σταδιακή αποσύνδεση της Θείας Ευχαριστίας από το δείπνο της Χριστιανικής κοινότητας στην αρχή του δευτέρου αιώνας. Παρ' όλο που τα κεφάλαια 9-10 της *Διδαχής*, σε συνέχεια των μαρτυριών της Καινής Διαθήκης²¹ τοποθετούν την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας στο πλαίσιο του δείπνου της Χριστιανικής κοινότητας, το κεφάλαιο 14 της *Διδαχής* ίσως μαρτυρεί την αρχή της αποκοπής της Θείας Ευχαριστίας από το δείπνο της Χριστιανικής κοινότητας.²²

Αλλά η *Διδαχή* 9-10 είναι πολύ ένα πολύ σημαντικό κείμενο γιατί είναι ίσως η μοναδική πηγή της υπό εξέταση περιόδου που μας δίνει το αρχαιότερο ευχολογικό κείμενο που σχετίζεται με τη Θεία Ευχαριστία, γι' αυτό και ελκύει το ενδιαφέρον

²⁰ Γεωργίου Φίλια, *Οι Θεομητορικές Εορτές στη Λατρεία της Εκκλησίας* (Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 2004) 19.

²¹ Ματθ 26:26-29, Μαρκ 14:22-25, Λουκά 22:14-20, Λουκά 24, Ιω 21, Α' Προς Κορινθ. 11:23-26, Πράξεις 2:42,46.

²² Βλέπε Επίμετρο 1 για τα σχετικά κείμενα.

των μελετητών.²³ Επιγραμματικά θα επιθυμούσαμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις:

(1) Στη Διδαχή 9-10 ακολουθείται το εξής διάγραμμα: ποτήριο/ευχαριστία – άρτος/ευχαριστία – δείπνο – ευχαριστία, μια διάταξη που «θυμίζει» τις διηγήσεις του Μυστικού Δείπνου στον Παύλο (Α' Κορ. 11:23-26) και στο Λουκά (22:17-20).²⁴

(2) Το κείμενο στη Διδαχή 9-10 δεν είναι μία προσευχή ενιαία, αλλά άθροισμα μικρών προσευχητικών κειμένων/ευλογιών όπου η κάθε μία καταλήγει με μία μορφή της δοξολογίας του τύπου «σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας». Το κείμενο στη Διδαχή 9-10 σίγουρα έχει εβραϊκές καταβολές, αλλά η ακριβής ταυτοποίηση με τον ένα ή τον άλλον τύπο εβραϊκής προσευχής αποτελεί θέμα διαφωνίας ανάμεσα στους ερευνητές.²⁵

(3) Το κείμενο στη Διδαχή 9:4 θεωρείται από τα πιο αρχαία λειτουργικά κείμενα: «9.4 Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας».²⁶

Από τα μέσα όμως του δευτέρου αιώνας φαίνεται ότι αποκόπτεται η Θεία Ευχαριστία από το δείπνο, όπου το δείπνο, οι λεγόμενες «αγάπες», παραμένουν το βράδυ, αλλά η «κλάση του άρτου», η τέλεση δηλαδή της Θείας Ευχαριστίας

²³ Για μια σύντομη παρουσίαση του *status questionis* βλέπε Paul Bradshaw, *The Search* 118-143 και την εκεί βιβλιογραφία. Βλ. και Allan Bouley, *From Freedom to Formula. The Evolution of the Eucharistic Prayer from Oral Improvisation to Written Texts* The Catholic University of America Studies in Christian Antiquity 21 (Washington, DC: The Catholic University of America, 1981) 90-99. Βέβαια υπάρχει και η άποψη ότι η Διδαχή 9-10 δεν είναι ευχαριστιακό κείμενο, και ως εκ τούτου διάφορες εξηγήσεις δίδονται. Βλ. Τρεμπέλας, *Αρχαί και Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας* 139-143.

²⁴ Βλέπε Γεωργίου Φίλια, *Λειτουργική Α'* 122. Βλέπε και Andrew McGowen, "First Regarding the Cup...': Papias and the Diversity of Early Eucharistic Prayers" στο *Journal of Theological Studies* n.s. 46 (1995) 551-555.

²⁵ Paul Bradshaw, *The Search* 118-143. Niederwimmer, *The Didache* 144-167.

²⁶ Niederwimmer, *The Didache* 149-150. Βλέπε τον πίνακα 10 στη σελίδα 150.

μεταφέρεται το πρωί της Κυριακής. Η *Α' Απολογία* του φιλοσόφου και μάρτυρος Ιουστίνου είναι η πρώτη μας πολύτιμη μαρτυρία γιατί μας δίνει και το διάγραμμα της Θείας Ευχαριστίας, όπως κατά πάσα πιθανότητα την τελούσε η Χριστιανική κοινότητα στην οποία ανήκε ο Ιουστίνος στη Ρώμη²⁷ στα μέσα περίπου του δευτέρου αιώνας:²⁸

- Συνάθροιση πιστών την «του ήλιου λεγομένη ημέρα»
- Αναγνώσματα «ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται, μέχρις ἐγχωρεῖ»
- Κήρυγμα «ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νοθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται»
- Αναπέμπονται Ευχές (ὄρθιοι)
- Ασπασμός²⁹
- Προσφορά ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος
- Ο προεστὼς τὴν εὐχή τῆς αναφορᾶς: «εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει»
- «ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ ἀμήν»
- Μετάληψις
- Μεταφορά τῆς Θείας Μεταλήψεως ὑπὸ τῶν διακόνων στους ἀπόντες
- Δίσκος, τὸ προϊὸν τοῦ οὐοίου δίδεται στον προεστῶτα γιὰ τὴν φροντίδα τῶν ἐχόντων ἀνάγκη

Μελετώντας το διάγραμμα του Ιουστίνου θα θέλαμε να περιοριστούμε στις εξής παρατηρήσεις:

(1) Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι από τόσο νωρίς έχει ήδη διαμορφωθεί μια βασική δομή τέλεσης της Θείας Ευχαριστίας, κοινή σε όλες τις μετέπειτα λειτουργικές παραδόσεις Ανατολής και Δύσης.

(2) Έχει ήδη καθιερωθεί η Κυριακή ως η ημέρα τελέσεως της Θείας Ευχαριστίας, και μάλιστα μας δίνει και την αιτιολογία της επιλογής αυτής της

²⁷ Δεν γνωρίζουμε εάν η περιγραφή των λειτουργικών πρακτικών αντικατοπτρίζει τη Ρωμαϊκή πράξη, ή την πράξη της Συριακής κοινότητας στη Ρώμη, αφού και ο ίδιος ο Ιουστίνος ήταν Σύριος.

²⁸ *Α' Απολογία* 67. Βλέπε Επίμετρο 1 για το πλήρες κείμενο του Ιουστίνου.

²⁹ Βλ. *Α' Απολογία* 65.

ημέρας: Η Κυριακή, «τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα» είναι η πρώτη ημέρα της εβδομάδος, η ημέρα της δημιουργίας, η ημέρα της ανάστασης του Χριστού.

(3) Στην περιγραφή του ο Ιουστίνος αναφέρει σχετικά με την προσευχή επί των προσφερομένων δώρων, δηλαδή την ευχή της αναφοράς: «εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῶ ἀναπέμπει». Ο Ιουστίνος δεν μας δίνει το ακριβές κείμενο της αναφοράς. Η φράση «ὅση δύναμις αὐτῶ ἀναπέμπει» υπαινίσσει ότι η ευχή της αναφοράς ήταν προϊόν ελεύθερης ἐμπνευσης και αυτοσχεδιασμού του προεστῶτος, χαρακτηριστικό της υπό εξέτασιν περιόδου.³⁰ Ο Ιουστίνος ὁμως μας δίδει πληροφορίες σχετικά με το νοηματικό περιεχόμενο της αναφοράς.

Στην περιγραφή της Θείας Ευχαριστίας στο πλαίσιο του Βαπτίσματος στην Α' Απολογία 65.2 αναφέρει σχετικά με το περιεχόμενο της προσευχής του προεστῶτος: «αἶνον καὶ δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται» Ξεχωρίζουν οι λέξεις «αἶνος», «δόξα», «ευχαριστία», ξεχωρίζει η αναφορά στα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, ξεχωρίζει και ο σκοπός, η συμμετοχή στη Θεία Κοινωνία.³¹ Στο Διάλογο με τον Τρύφωνα (41.1) ο Ιουστίνος μας διαφωτίζει λίγο περισσότερο σχετικά με το πιθανό περιεχόμενο της ευχής της αναφοράς: Ο Χριστός ἔδωσε τον ἄρτο της Ευχαριστίας για να τελούμε την

³⁰ Τρεμπέλα, *Αρχαὶ καὶ Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας* 148. Για το θέμα αυτό βλέπε το εξαιρετικό και κλασσικό πια ἔργο του Allan Bouley, *From Freedom to Formula. The Evolution of the Eucharistic Prayer from Oral Improvisation to Written Texts* The Catholic University of America Studies in Christian Antiquity 21 (Washington, DC: The Catholic University of America, 1981).

³¹ Μετάφραση: «διὰ τὸ ἀξιωθῶμεν τὰ λάβωμεν ταῦτα [δηλ. τὰ δῶρα: ἄρτο καὶ οἶνον] ἀπὸ αὐτὸν» ΕΠΕ 77:191.

ανάμνηση του πάθους Του, για να ευχαριστούμε το Θεό για το ότι διόρθωσε τον κόσμο χάριν του ανθρώπου και μας ελευθέρωσε από την κακία.³²

(4) Σε άλλο σημείο της *Α'Απολογίας* του Ιουστίνος αναφέρεται στα ιδρυτικά λόγια του Κυρίου,³³ αλλά όμως δεν έχουν λειτουργικό ρόλο· δεν αποτελούν ακόμα μέρος της αναφοράς. Αναφέρονται ως ο λόγος πίσω από τον οποίο τελείται η Θεία Ευχαριστία από τους Χριστιανούς, έχουν δηλαδή περισσότερο κατηχητικό και εξηγητικό ρόλο.³⁴ Από τον τέταρτο αιώνα και μετά εντάσσονται μέσα στο κείμενο της αναφοράς, με εξαίρεση ίσως την αναφορά στην *Αποστολική Παράδοση*, όπου όμως τίθεται σοβαρό θέμα χρονολόγησης του κειμένου.

(5) Η αναφορά κατακλείεται με το «Ἀμήν». Χαρακτηριστικά λέει ο Ιουστίνος στην *Α'Απολογία* του, κεφ. 65.2: «οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρῶν ἐπευφημεῖ λέγων, «ἀμήν», το οποίο εξηγεί ο Ιουστίνος λέγοντας: «Τὸ δὲ ἀμήν τῇ Ἑβραϊδὶ φωνῇ τὸ γένοιτο σημαίνει».³⁵

(6) Ἐνα επιπλέον κοινό χαρακτηριστικό των μαρτυριῶν του δευτέρου και τρίτου αιώνας μ.Χ. είναι το γεγονός ότι για τους Χριστιανούς εκείνης της εποχής ο ἄρτος και ο οἶνος της Θείας Ευχαριστίας δεν παρέμενε απλῶς ἄρτος και οἶνος, ἀλλὰ

³² «εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους ... ἵνα ἅμα τε εὐχαριστῶμεν τῷ Θεῷ ὑπὲρ τε τοῦ τὸν κόσμον ἐκτετικέναι σὺν πᾶσι τοῖς ἐν αὐτῷ διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀπὸ τῆς κακίας, ἐν ἣ γεγονάμεν, ἠλευθερωκέναι ἡμᾶς καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας καταλελυκέναι τελείαν κατάλυσιν διὰ τοῦ παθητοῦ γενομένου κατὰ τὴν βουλήν αὐτοῦ» ΕΠΕ 77:372-375.

³³ Οἱ γὰρ Ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς· τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἶπεν· «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἔστι τὸ σῶμά μου· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἶπεν· τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου»· καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι. ΕΠΕ 77:192-193.

³⁴ Andrew McGowan, "Is there a Liturgical Text in the Gospel? The Institution Narratives and Their Early Interpretive Communities" στο *Journal of Biblical Literature* 118 (1999) 73-87, ἐδῶ 86.

³⁵ Βλέπε Τρεμπέλα, *Ἀρχαὶ καὶ Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας* 148-149.

μεταβάλετο σε σώμα και αίμα Χριστού. Ο Ιουστίνος στην *Α' Απολογία* του κεφ. 66.2

χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Διότι δεν λαμβάνομεν ταῦτα ὡς κοινόν ἄρτον και κοινόν ποτόν· ἀλλά καθ' ὃν τρόπον ὁ Ἰησοῦς Χριστός ὁ Σωτὴρ ἡμῶν σαρκοποιηθεὶς δια λόγου τοῦ Θεοῦ ἔλαβε και σάρκα και αἷμα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν, οὕτως ἐδιδάχθημεν ὅτι και ἡ τροφή ἡ αγιασθεῖσα δια τῆς ευχῆς τοῦ παρ' αὐτοῦ προερχομένου λόγου, ἐκ τῆς ὁποίας τὸ αἷμα και αἱ σάρκες ἡμῶν τρέφονται κατὰ μετουσίωσον, εἶναι σὰρξ και αἷμα ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ».³⁶

Ἡ θέση αὐτοῦ τοῦ Ιουστίνου μαρτυρεῖται και ἀπὸ ἄλλες ἀρχαῖες πηγές. Ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας λόγου χάριν χαρακτηρίζει τὴ Θεία Ευχαριστία «φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτον τοῦ μὴ ἀποθανεῖν ἀλλὰ ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διὰ παντός».³⁷ Ἄλλου, ἀντιδιαστέλλοντα τὴν οὐροδόξη πρακτικὴ λέει για μια αἰρετικὴ ομάδα που δεν τελούσε τὴ Θεία Ευχαριστία γιατί δεν δεχόταν τὴν ἐνανθρώπιση: «εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς ἀπέχονται, διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ».³⁸ Παρόμοιες θέσεις ἐκφράζουν στα γραπτά τους και ὁ Εἰρηναῖος³⁹ ἀλλὰ και ὁ Ὠριγένης.⁴⁰

Ἀπὸ τὸν Ιουστίνου κάνουμε ἓνα χρονολογικὸ ἄλμα στην *Ἀποστολικὴ Παράδοση* κεφ. 4, ὅπου μας δίνεται πλήρες κείμενο ἀναφορᾶς. Λαμβάνοντας ὁμως ὑπ' ὄψιν τὸ μεγάλο πρόβλημα χρονολόγησης τοῦ κειμένου αὐτοῦ, εἶναι πολὺ δύσκολο να καταλήξουμε σε ἀσφαλὴ συμπεράσματα. Ἡ ἀναφορὰ τῆς *Ἀποστολικῆς Παράδοσης* παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ και στοιχεῖα που ἀντικατοπτρίζουν

³⁶ Οὐ γὰρ ὡς κοινόν ἄρτον οὐδὲ κοινόν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. ΕΠΕ 77:192-193.

³⁷ *Προς Εφεσίους* 20:2.

³⁸ *Προς Σμυρναίους* 6:2,

³⁹ *Adversus Haereses* 4:18,4

⁴⁰ *Contra Celsum* 8:3. Γενικότερα για τὸ θέμα αὐτὸ βλέπε Enrico Mazza, *Mystagogy: A Theology of Liturgy in the Patristic Age* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1989).

περισσότερο αναφορές του 4^{ου} αιώνας, όπως (1) ομαλή ροή του κειμένου, που δίνει την αίσθηση μίας ενιαίας ευχής και όχι συρραφής μικρών ευχών (2) την παρουσία πλήρους διαλόγου πριν την αναφορά, (3) την ύπαρξη των ιδρυτικών λόγων του Κυρίου εντός της αναφοράς, (4) την ξεκάθαρη επίκληση του Αγίου Πνεύματος, (5) τη χρήση λεξιλογίου και εκφράσεων των Οικουμενικών Συνόδων του τετάρτου αιώνας.⁴¹

5. ΒΑΠΤΙΣΜΑ / ΧΡΙΣΜΑ

Οι πρώτες εξωβιβλικές πληροφορίες σχετικά με το Βάπτισμα μας δίνονται στο κεφάλαιο 7 της *Διδαχής* (βλ. Επίμετρο) από την Συρία, όπου ορίζεται ότι έπεται από κατήχηση, ίσως με αντικείμενο τα περιεχόμενα των κεφαλαίων 1-6, και νηστεία μιας ή δύο ημερών τόσο του υποψηφίου και του λειτουργού, όσο και της κοινότητας, ο υποψήφιος βαπτίζεται σε «ὕδωρ ζῶν» «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος». Στο κεφάλαιο 9.5 η *Διδαχή* μας πληροφορεί ότι μόνο οι βαπτισμένοι μπορούν να συμμετέχουν της Θείας Κοινωνίας. Επίσης, στο κείμενό μας αντιμετωπίζεται και το πρόβλημα μη ύπαρξης τρεχούμενου κρύου νερού. Η λύση που προτείνεται είναι η έκχυση ύδατος στο κεφάλι του βαπτιζομένου στο όνομα της Αγίας Τριάδος.

Οι επόμενες μαρτυρίες για το Βάπτισμα στη Συρία προέρχονται από κείμενα του 3^{ου} αιώνας, όπως τη *Διδασκαλία των Αποστόλων* και τις *Απόκρυφες Πράξεις των*

⁴¹ Paul Bradshaw, Maxwell Johnson και Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 37-48. Μάλιστα, εάν αφαιρέσουμε τα ιδρυτικά λόγια του Κυρίου και την επίκληση, αποκαλύπτεται μια διμερής αναφορά αποτελούμενη από μία χριστολογική ευχαριστία και μία ικεσία και καταλήγει με δοξολογία. Maxwell Johnson, "The Apostolic Tradition" στο Geoffrey Wainwright και Karen Westerfield Tucker (επ.), *The Oxford History of Christian Worship* (Oxford: Oxford University Press, 2006) 32-75, εδώ 57.

Αποστόλων. Στα κείμενα αυτά εμφανίζονται στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη Συριακή λειτουργική παράδοση. Σημειώνουμε τα εξής: (1) Δίδεται πολύ μικρή σημασία στην όλη κατηχητική διαδικασία και προετοιμασία για το Βάπτισμα. (2) Κεντρικό σημείο του Βαπτίσματος θεωρείται η χρίση πριν το Βάπτισμα, αρχικά της κεφαλής και κατόπιν όλου του σώματος. Ονομάζεται βασιλικό χρίσμα και μέσω του Αγίου Πνεύματος συμμετέχει ο βαπτιζόμενος στη βασιλεία και ιερωσύνη του Χριστού. (3) Ακολουθεί το Βάπτισμα εις το όνομα της Αγίας Τριάδος, (4) δεν υπάρχει χρίση ή χειροθεσία μετά το Βάπτισμα, (5) κοινωνούν των Αχράντων Μυστηρίων.⁴² Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις, αλλά όχι αποδείξεις, ότι τα Επιφάνεια στις 6 Ιανουαρίου ήταν κατεξοχήν βαπτισματική ημέρα,⁴³ και ότι πιθανότατα στην Αρμενία προηγείτο του Βαπτίσματος μια περίοδος κατήχησης/προετοιμασίας τριών εβδομάδων.⁴⁴

Πολλές μαρτυρίες για το Βάπτισμα στην Αίγυπτο τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε δεν έχουμε. Ότι γνωρίζουμε το αντλούμε από τα κείμενα του Κλήμεντος Αλεξανδρείας (150-215) και του Ωριγένη (185-253). Οι ερευνητές θεωρούν ότι αυτή την περίοδο Αίγυπτος και Συρία μοιράζονται παρόμοια δομή στο Βάπτισμα

⁴² Johnson, "The Apostolic Tradition" 39, και Gabriele Winkler, "The Original Meaning of the Prebaptismal Anointing and Its Implications" στο Maxwell Johnson (επ.), *Living Water, Sealing Spirit: Readings on Christian Initiation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1995) 68-81. Τον 4^ο αιώνα όμως στις ελληνόφωνες περιοχές της Συρίας και στην Παλαιστίνη εμφανίζεται χρίση και μετά το Βάπτισμα το οποίο αναδεικνύεται ως η σφραγίδα του Αγίου Πνεύματος, και η προ-βαπτισματική χρίση παίρνει εξορκιστικό χαρακτήρα.

⁴³ Merja Merras, *The Origins of the Celebration of the Christian Feast of Epiphany: An Ideological, Cultural and Historical Study* (Joensuu, Finland: Joensuu University Press, 1995) 164 κ.ε.

⁴⁴ Maxwell Johnson, "From Three Weeks to Forty Days: Baptismal Preparation and the Origins of Lent" στον ίδιο, *Living Water, Sealing Spirit: Readings on Christian Initiation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1995) 118-138.

με κύριο κοινό χαρακτηριστικό την απουσία χρίσματος μετά το Βάπτισμα.⁴⁵ Από την άλλη, η εορτή των Επιφανείων στην Αίγυπτο δεν ήταν ημέρα βαπτισματική αλλά μάλλον σηματοδοτούσε την έναρξη της τελικής προετοιμασίας των κατηχουμένων, διάρκειας 40 ημερών, στο τέλος της οποίας οι υποψήφιοι βαπτίζονταν. Αυτή η υπόθεση είναι πολύ ενδιαφέρουσα γιατί δυνητικά θα μπορούσε να εξηγήσει όχι μόνο το βαπτισματικό χαρακτήρα του Σαββάτου του Λαζάρου στο Βυζάντιο αλλά και τις αρχές της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, μιας λειτουργικής περιόδου που επικρατεί σχεδόν παντού μετά την Πρώτη Οικουμενική Σύνοδο.⁴⁶

Από τη Συρία μετακινούμαστε στη Ρώμη και στα μέσα του β' αιώνας, όπου στα κεφάλαια 61 και 65 της Α' Απολογίας του (βλέπε επίμετρο) ο Ιουστίνος Μάρτυρας μας δίνει περισσότερες πληροφορίες. Σύμφωνα λοιπόν με τον Ιουστίνο, προηγείται η αποδοχή των διδασκαλιών και της βιοτής των Χριστιανών, δηλαδή η κατήχηση, έπονται προσευχές και νηστεία των κατηχουμένων με την κοινότητα. Κατόπιν, οδηγούνται οι υποψήφιοι προς το Βάπτισμα σε τοποθεσία με νερό, όπου και βαπτίζονται στο όνομα του Τριαδικού Θεού. Έπειτα οδηγούνται στη κοινή ευχαριστιακή σύναξη, αναπέμπονται προσευχές, γίνεται ο ασπασμός. Μετά προσφέρεται στον προεστώτα «ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος» και ο προεστώς αναπέμπει την αναφορά, στο τέλος της οποίας όλοι επευφημούν με το «ἀμήν». Κατόπιν οι διάκονοι δίδουν τη Θεία Κοινωνία στους παρόντες και την μεταφέρουν στους απόντες.

⁴⁵ Κάτι που προστίθεται μετά τον τέταρτο αιώνα. Βλ. Johnson, "The Apostolic Tradition" 39 και του ίδιου, *Liturgy in Early Christian Egypt*. Alcuin/GROW Liturgical Study 33 (Bramcote, Notts.: Grove, 1995).

⁴⁶ Thomas Talley, *The Origins of the Liturgical Year* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1986²) 163-225.

Στη σύντομη περιγραφή του Ιουστίνου αξίζει να σημειωθούν τα εξής: (1) Το Βάπτισμα ακολουθείται και ολοκληρώνεται με την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας και τη συμμετοχή όλων στο Μυστήριο. (2) Το βάπτισμα χαρακτηρίζεται ως αναγέννηση και ως φωτισμός, έχουμε δηλαδή έναν πρώτο θεολογικό σχολιασμό σχετικά με τη σημασία του Βαπτίσματος. (3) Είναι γεγονός ότι το Βάπτισμα γίνεται στο όνομα της Αγίας Τριάδος, αλλά οι γνώμες των ερευνητών δίστανται όσον αφορά τον τρόπο εκφοράς του ονόματος της Αγίας Τριάδος. Με άλλα λόγια, ο Ιουστίνος παραπέμπει στην κοινή σε όλη την Ανατολή χρήση του Ματθαίου 28:19 στο Βάπτισμα «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» στο βάπτισμα, ή τονν χαρακτηριστικό αρχαίο δυτικό συνδυασμό Ομολογίας Πίστεως με ερώτηση – απόκριση και τριπλή κατάδυση.

Πληροφορίες σχετικά με την βαπτισματική πράξη στη Βόρειο Αφρική κατά την υπό εξέταση περίοδο αντλούμε από τα έργα του Τερτυλλιανού και του Κυπριανού. Σύμφωνα λοιπόν με τον Τερτυλλιανό το Βάπτισμα είχε την εξής διάταξη περίπου στα 200 μ.Χ. στη Βόρειο Αφρική: (1) Περίοδος κατήχησης / προετοιμασίας με συχνές προσευχές, νηστείες, γονυκλισίες, ολονυκτίες, εξομολόγηση αμαρτιών (*De baptismo* 20). (2) Ευχή καθαγιασμού των υδάτων με επίκληση του Αγίου Πνεύματος (*De baptismo* 4). (3) Απόταξη του Σατανά (*De corona* 3.2, *De spectaculis* 4). (4) Ομολογία πίστεως με ερώτηση-απόκριση και τριπλή κατάδυση (*De corona* 3.2, *Ad martyras* 3.1, *Adversus Praxean* 26, *De baptismo* 6, *De praescriptione haereticorum* 36, *De pudicitia* 9.16, *De spectaculis* 4). (5) Χρίσμα (*De baptismo* 7.1, *De resurrectione carnis* 8.3). (6) Χειροθεσία (*De baptismo* 8.1, *De resurrectione carnis* 8.3).

(7) Προσευχή με τη Χριστιανική κοινότητα (*De baptismo* 20.5). (8) Συμμετοχή στη Θεία Ευχαριστία, μαζί με γάλα και μέλι (*De corona* 3.2).⁴⁷

Ο Τερτυλλιανός είναι και η αρχαιότερη πηγή που εκφράζει μια προτίμηση για το Πάσχα ως βαπτισματική ημέρα και ως δεύτερη εναλλακτική προτιμά την περίοδο της Πεντηκοστής, εορτές που προσφέρουν ένα θεολογικό υπομνηματισμό στο γεγονός της βάπτισης ενός Χριστιανού. Βέβαια παράλληλα τονίζει ότι οποιαδήποτε ημέρα είναι κατάλληλη για Βάπτισμα.⁴⁸

Πενήντα χρόνια αργότερα τα στοιχεία που ανακύπτουν από τις επιστολές του Κυπριανού δεν προσθέτουν κάτι ιδιαίτερο σχετικά με τη διάταξη του Βαπτίσματος στη Βόρειο Αφρική.⁴⁹ Αξίζει απλώς να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με την *Επιστολή* 79:3 ο βαπτισθείς παρουσιάζεται ενώπιον του επισκόπου, ο οποίος τον χειροθετεί, και με τη χειροθεσία αυτή δέχεται ο βαπτισθείς το Άγιο Πνεύμα. Ο όρος που χρησιμοποιεί ο Κυπριανός, *signaculum*, έχει οδηγήσει τους ερευνητές στην υπόθεση ότι παράλληλα με τη χειροθεσία υπήρχει και ένα σφράγισμα του βαπτισθέντος από τον επίσκοπο με το σημείο του σταυρού.⁵⁰

Εξετάζουμε τελευταία την *Αποστολική Παράδοση* λόγω των γνωστών ζητημάτων χρονολόγησης και γεωγραφικής προέλευσης της διάταξης αυτής. Η *Αποστολική Παράδοση* μας δίνει μια πληρέστερη περιγραφή του Βαπτίσματος: (1) Η κατήχηση ξεκινούσε με ένα είδος «συνέντευξης» του ενδιαφερομένου όπου

⁴⁷ Bradshaw, *The Search* 156.

⁴⁸ *De baptismo* 19. Το Πάσχα είναι κατάλληλη εποχή γιατί με το Βάπτισμα συμμετέχουμε στο πάθος του Κυρίου, και η περίοδος της Πεντηκοστής προσφέρεται διότι συνδυάζεται με τις εμφανίσεις του αναστάσαντος Κυρίου στους μαθητές του και με την έλευση του Αγίου Πνεύματος. Βλέπε και Paul Bradshaw, “*Diem baptismo solemniorem: Initiation and Easter in Christian Antiquity*” στο Maxwell Johnson, *Living Water*, 137-147.

⁴⁹ Εξορκισμοί (*Ep.* 69:15-16), καθαγιασμός του ύδατος (*Ep.* 70:1) και του ελαίου (*Ep.* 70:2), χρήση μετά το Βάπτισμα (*Ep.* 73:9). Βλ. Bradshaw, *The Search* 157-158.

⁵⁰ Bradshaw, *The Search* 158

εξετάζονταν τα κίνητρα, η σοβαρότητα, η συνέπεια, και το επάγγελμα του υποψηφίου (2) Η κατήχηση είχε διάρκεια ως και τρία χρόνια και περιελάμβανε συχνή προσευχή, νηστεία, εξορκισμούς. (3) Το βάπτισμα γινόταν στο πλαίσιο ολονυκτίας (Σάββατο προς Κυριακή) και συμπεριελάμβανε (4) την απόταξη του Σατανά (5) τη χρήση όλου του σώματος με επιορκιστικό έλαιο, (6) τον συνδυασμό ομολογίας πίστεως με ερώτηση-απόκριση και τριπλή κατάδυση, (7) τη χρήση του νεοβαπτισθέντος με το έλαιον της ευχαριστίας από τον πρεσβύτερο, (8) την είσοδο του νεοβαπτισθέντος στους συναθροισμένους πιστούς (9) όπου ο επίσκοπος τον χειροθετεί και (10) το χρίει, ακολουθεί (11) ο ασπασμός της αγάπης, (12) η συμμετοχή του στη Θεία Ευχαριστία, συμπεριλαμβανομένων (13) ενός κυπέλλου με νερό και ενός κυπέλλου με μέλι και γάλα.

Η πληρέστερη όμως αυτή περιγραφή του Βαπτίσματος στην *Αποστολική Παράδοση* έχει μερικά χαρακτηριστικά που έχουν οδηγήσει τους ερευνητές στην υπόθεση ότι στο κείμενο αυτό υπάρχουν αρκετά στοιχεία που αντικατοπτρίζουν περισσότερο πρακτικές και λεξιλόγιο που είναι πιο κοντά στις λειτουργικές πρακτικές του 4^{ου} αιώνας. Τέτοια παραδείγματα είναι (1) η τριετής διάρκεια της κατήχησης, (2) η χρήση επιορκιστικού ελαίου στην προ-βαπτισματική χρίση, (3) το λεξιλόγιο του συμβόλου της πίστεως, και (4) η δεύτερη μετα-βαπτισματική χρίση και χειροθεσία του νεοβαπτισθέντος από τον επίσκοπο.

Από την άλλη πλευρά, η *Αποστολική Παράδοση* μας δίνει την ακριβή διάταξη του συνδυασμού ομολογίας πίστεως με ερώτηση-απόκριση και τριπλή κατάδυση:

A. Ερώτηση: Πιστεύεις στο Θεό Πατέρα Παντοκράτορα;

Απόκριση: Πιστεύω

Κατάδυση

B. Ερώτηση: Πιστεύεις στον Ιησού Χριστό, το Υιό του Θεού, τον γεννηθέντα εκ Πνεύματος αγίου και Μαρίας της Παρθένου, τον σταυρωθέντα επί Ποντίου

Πιλάτου τον αποθανόντα και αναστάντα εκ των νεκρών την τρίτη ημέρα, τον ανελθόντα εις τους ουραμούς και καθεζόμενον εκ δεξιών του Πατρός, τον ερχόμενον κρίναι ζώντας και νεκρούς;

Απόκριση: Πιστεύω

Κατάδυση

Γ. Ερώτηση: Πιστεύεις στο Άγιο Πνεύμα εν τη Εκκλησία;

Απόκριση: Πιστεύω

Κατάδυση⁵¹

Ο συνδυασμός ομολογίας πίστεως με ερώτηση-απόκριση και τριπλή κατάδυση μαρτυρείται χωρίς αμφιβολία στη Β. Αφρική από τον Τερτυλλιανό και τον Κυπριανό, όπως και από μεταγενέστερες Ρωμαϊκές πηγές. Από την άλλη, η αρχική β' ερώτηση σχετικά με το πρόσωπο του Ιησού Χριστού δεν απαντάται σε καμμία άλλη πηγή με τόσο λεπτομερές περιεχόμενο. Περισσότερο θυμίζει την ομολογία πίστεως στα τελικά στάδια της κατήχησης.⁵² Η αρχική ερώτηση θα ήταν σαφώς πιο σύντομη.⁵³

6. ΡΥΘΜΟΙ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ

Την περίοδο αυτή, δηλαδή τον δεύτερο και τρίτο αιώνα, δεν μπορούμε ακόμη να μιλήσουμε για ένα οργανωμένο σύστημα ακολουθιών του νυχθημέρου. Οι πηγές αυτής της περιόδου μαρτυρούν μεγάλη ποικιλία και ως προς τη συχνότητα αλλά και ως προς τις ώρες προσευχής των πιστών. Η *Διδαχή* 8.2-3 καλεί τους πιστούς να λένε την Κυριακή Προσευχή τρεις φορές την ημέρα, χωρίς όμως να μας αναφέρει το πότε

⁵¹ Η μετάφραση, εκτός από μια μικρή αλλαγή στην Ερώτηση Α, είναι του Γεωργίου Φίλια, *Λειτουργική Τόμος Α'* (Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 2006) 382-383, και αντικατοπτρίζει κυρίως τη Λατινική μετάφραση της *Αποστολικής Παράδοσης*. Για συγκριτικό πίνακα του σημείου αυτού όλων των αρχαίων μεταφράσεων της *Αποστολικής Παράδοσης* βλέπε Paul Bradshaw, Maxwell Johnson και Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 114-118.

⁵² Paul Bradshaw, Maxwell Johnson και Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 132.

⁵³ Όπως λ.χ. στο Γελασιανό Ευχολόγιο, όπου η δεύτερη ερώτηση, σχετικά με το πρόσωπο του Χριστού, ήταν πολύ πιο λιτή και σύντομη: «Πιστεύεις στον Κύριον ημών Ιησού Χριστό τον Υιόν Του τον Μονογενή, τον γεννηθέντα και παθόντα;» Βλ. Maxwell Johnson, *The Rites of Christian Initiation: Their Evolution and Interpretation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1999) 106.

ακριβώς. Πηγές από την Ανατολή, όπως ο Κλήμης Αλεξανδρείας (*Στρωματεῖς* 7:7) και ο Ωριγένης (*Περὶ προσευχῆς* 12:2) ομιλούν για τρεις φορές την ημέρα – πρωί, μεσημέρι, εσπέρας – με μια επιπλέον περίοδο προσευχής κατά την διάρκεια της νύχτας, ενώ πηγές από τη Δύση, όπως ο Τερτυλλιανός μιλά για δύο «επίσημες» ώρες προσευχής «legitimate orations» το πρωί και το εσπέρας, αλλά παράλληλα δείχνει να γνωρίζει και την εξής διάταξη: πρωί, τρίτη ώρα, έκτη ώρα (=μεσημέρι), εννάτη ώρα, εσπέρας και μια επιπλέον ώρα προσευχής κατά τη διάρκεια της νύχτας (*De oratione* 25). Ο Κυπριανός Καρθαγένης από την άλλη μιλά κι αυτός για «επίσημες» ώρες προσευχής, «legitimate orations», αλλά αναφέρεται στην τρίτη, έκτη, και εννάτη ώρα (*De oratione Dominica* 34).

Το κεφάλαιο 41 της *Αποστολικής Παράδοσης* μας δίνει περισσότερες πληροφορίες και για τις ώρες προσευχής: Κανείς προσεύχεται όταν ξυπνά, την τρίτη (γιατί είναι η ώρα της Σταύρωσης), την έκτη (γιατί την ώρα εκείνη ο Χριστός ήταν στο Σταυρό και έπεσε σκοτάδι), και την εννάτη ώρα (γιατί ο στρατιώτης τρύπησε με τη λόγχη τη πλευρά του Ιησού – ο θάνατος του Ιησού στο Σταυρό), το εσπέρας, με επιπλέον προσευχή τα μεσάνυχτα, και στο πρώτο λάλημα του κόκκορα (γιατί εκείνη την ώρα αρνήθηκαν τα παιδιά του Ισραήλ τον Ιησού). Παράλληλα αναφέρεται η *Αποστολική Παράδοση* σε χριστιανικές συναθροίσεις το πρωί για διδασκαλία, και το εσπέρας για τις αγάπες.⁵⁴

Η μέχρι τώρα βιβλιογραφία θεωρούσε ότι η προσευχή το πρωί και το εσπέρας είχε δημόσιο χαρακτήρα, δηλαδή γινόταν συνάθροιση των πιστών στην Εκκλησία, και ήταν συνέχεια της Ιουδαϊκής πρακτικής της Συναγωγής. Από την άλλη, η

⁵⁴ Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1993²) 13-29. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson και Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 194-215.

προσευχή την τρίτη, έκτη και εννάτη ώρα ήταν καθαρά ιδιωτικού χαρακτήρα. Η σύγχρονη όμως λειτουργική έρευνα έχει δείξει ότι: (1) Υπάρχει μεγάλη ποικιλία πρακτικών και στους Ιουδαίους, (2) ότι το μόνο που με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε είναι ότι Εβραίοι και Χριστιανοί προσεύχονταν σε ορισμένες ώρες της ημέρας, (3) ότι σε άλλα μέρη ακολουθούσαν την φυσική διαίρεση της ημέρας (πρωί – μεσημέρι – εσπέρας) και σε άλλα τη Ρωμαϊκή διαίρεση της ημέρας (τρίτη – έκτη – εννάτη) και τέλος (4) τη διάταξη των ακολουθιών του νυχθημέρου που βλέπουμε τον τέταρτο και πέμπτο αιώνα στην ασματική και μοναχική παράδοση την ωφείλουμε στον συνδυασμό των δύο αυτών διαφορετικών διαιρέσεων της ημέρας.⁵⁵

7. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΕΤΟΣ

7.1 Κυριακή

Ήδη από τα μέσα του 2^{ου} αιώνας η Κυριακή είχε καθορισθεί ως η κατ' εξοχήν ημέρα λατρείας της πρώιμης Εκκλησίας, η καρδιά της Χριστιανικής εβδομάδος. Η Κυριακή είναι η αρχαιότερη Χριστιανική εορτή, αρχαιότερη και από το ίδιο το Πάσχα.⁵⁶ Σύμφωνα με τον Ιουστίνο, η Κυριακή είναι ως ημέρα σημαντική γιατί (1) είναι η πρώτη ημέρα, ημέρα της δημιουργίας, (2) είναι η ημέρα της Ανάστασης του Χριστού, (3) είναι η ημέρα που εμφανίστηκε ο αναστημένος Χριστός στους Αποστόλους:

Τὴν δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ἣ ὁ Θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῇ γὰρ πρὸ τῆς κρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, καὶ τῇ μετὰ τὴν

⁵⁵ Maxwell Johnson, "The Apostolic Tradition" 60-61. Bradshaw, *The Search*

⁵⁶ Σύμφωνα με τον Maxwell Johnson, "The Apostolic Tradition" 62, η Κυριακή δεν είναι ένα «μικρό» Πάσχα· μάλλον το Πάσχα είναι μια «μεγάλη» Κυριακή. Η άποψη αυτή αντικατοπτρίζει τα συμπεράσματα της σύγχρονης λειτουργικής έρευνας.

κρονικήν, ἥτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανείς τοῖς Ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καὶ ὑμῖν ἀνεδώκαμεν.⁵⁷

Κατὰ την διάρκεια των τριῶν πρώτων αἰῶνων ἡ ἡμέρα αὐτὴ ονομάστηκε (1) «Κυριακὴ ἡμέρα», δηλαδή ἡμέρα του Κυρίου, τίτλος σχετιζόμενος με τὸ «Κυριακὸ Δείπνο», ονομάστηκε (2) «ογδόη ἡμέρα» ὡς ἡ ἀρχὴ μίας καινούργιας δημιουργίας, μίας νέας ζωῆς, ονομάστηκε καὶ (3) «ἡμέρα ἡλίου» (ἐξ ου καὶ Sunday) διότι ὁ ἀναστάς Χριστὸς εἶναι ὁ ἥλιος, τὸ φῶς. Ἐτσι ἐξηγείται καὶ ἡ ἀρχαία συνήθεια των Χριστιανῶν νὰ προσεύχονται πρὸς ἀνατολὰς, ἀπὸ ἐκεῖ που ἀνατέλει ὁ ἥλιος, τὸ φῶς, που γιὰ τους Χριστιανούς εἶναι ὁ Χριστὸς.⁵⁸

7.2 Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ

Ἡ ἀρχαιότερα νηστεία σὴν Χριστιανικὴ παράδοση εἶναι ἡ Τετάρτη καὶ ἡ Παρασκευὴ. Στὴ *Διδαχὴ* 8.1 ὀρίζονται ὡς ἡμέρες νηστείας τῆς εβδομάδος ἡ Τετάρτη καὶ ἡ Παρασκευὴ, σε ἀντιδιαστολὴ με τὴν Δευτέρα καὶ Πέμπτη τῆς Ἰουδαϊκῆς παράδοσης.

7.3 Πάσχα

Ἀπὸ πολὺ νωρὶς οἱ Χριστιανοὶ ἀρχισαν νὰ τιμῶν ἐτησίως τὸ Πάσχα ὡς τὴν εορτὴ τῆς Σταύρωσης καὶ Ἀνάστασης του Χριστοῦ. Βλέπουμε σὴν ἀρχαία Ἐκκλησία δύο παραδόσεις σχετικὰ με τὸν εορτασμὸ του Πάσχα: Σε ἄλλες Ἐκκλησίες τὸ Πάσχα εορταζόταν τὴν πρώτη Κυριακὴ μετὰ τὸ εβραϊκὸ Πάσχα, ἐνῶ σε ἄλλες τὴν 14^η του μηνὸς Νισάν, σε συνάρτηση με τὸ εβραϊκὸ Πάσχα. Ἡ σύγχρονη ἐρευνα θεωρεῖ ὅτι ἡ

⁵⁷ Ἰουστίνου *Απολογία Α* 67.7

⁵⁸ Ἡ κλασσικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς σὴν Χριστιανικὴ παράδοση εἶναι του Willy Rordorf, *Sunday: The History of Rest and Worship in the Earliest Centuries of the Christian Church* (Philadelphia: The Westminster Press, 1968), ἐδῶ σ. 274-293. Γιὰ τὴν ἐννοια τῆς ογδόης ἡμέρας βλέπε Γεωργίου Φίλια, *Ἡ Ἐννοια τῆς Ὀγδόης Ἡμέρας στὴ Λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2003), ἐδῶ 19-61. Βλέπε καὶ Νικοδήμου Σκρέττα, «Ἡ Κυριακὴ» σὸν τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Εορτολόγιον Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15* (Ἀθήνα, 2007) 265-321.

πιο αρχαία μορφή εορτασμού του Πάσχα η δεύτερη, σε συνάρτηση δηλαδή με το εβραϊκό Πάσχα. Εόρταζαν οι Χριστιανοί το Πάσχα στο πλαίσιο ολονυκτίας τη νύκτα της 14^{ης} του μηνός Νισάν (ημέρα του Εβραϊκού Πάσχα) και ημέρα θανάτου του Χριστού, σύμφωνα με ημερολόγια της εποχής. Η εορτή αυτή είχε έντονο εσχατολογικό χαρακτήρα (προσμονή του Κυρίου) με έμφαση στο πάθος του Χριστού, ο αληθινός πασχάλιος αμνός, γι' αυτό και η ερμηνεία της λέξεως «Πάσχα» βασιζόταν στη λέξη «πάσχω». (Για το πρόβλημα που ανέκυψε σχετικά με το θέμα αυτό, βλέπε παρακάτω 8.2).⁵⁹

7.4 Μεγάλη Εβδομάδα

Η εορτή του Πάσχα σε όλες της μαρτυρίες της περιόδου μας συνοδεύεται από μια περίοδο νηστείας που ποικίλει από περιοχή σε περιοχή. Η νηστεία αυτή – προετοιμασία για την εορτή του Πάσχα εκτείνεται από μία ή δύο ημέρες (Μ. Σάββατο και Μ. Παρασκευή σήμερα) έως και μία εβδομάδα. Σε περιοχές όπου το Πάσχα ερμηνεύτηκε όχι μόνο ως το πάθος του Κυρίου, αλλά και ως το πέρασμα του Χριστού από τον θάνατο στη ζωή (Κλήμης Αλεξανδρείας και Ωριγένης), σιγά-σιγά για αυτονόητους λόγους συνδέθηκε με το βάπτισμα μιας και το βάπτισμα είναι το πέρασμα το ανθρώπου από το θάνατο στη ζωή. Από αυτή τη σύνδεση προήλθε ο συνδυασμός της νηστείας των πιστών για το Πάσχα και της νηστείας των υποψηφίων για το Βάπτισμα και γεννήθηκε αυτό που ονομάζουμε αργότερα Μ.

⁵⁹ Maxwell Johnson, "Apostolic Tradition" 62-64. Βλέπε και Παναγιώτου Σκαλτή, «Η Εορτή του Πάσχα» στον τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον* Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15 (Αθήνα, 2007) 99-125.

Τεσσαρακοστή, αρχικά πιθανώς μια περίοδος τριών εβδομάδων, όπου οι υποψήφιοι για το Βάπτισμα και η Χριστιανική κοινότητα νήστευε.⁶⁰

7.5 Πεντηκοστή

Το Πάσχα ακολουθούσε η περίοδος της Πεντηκοστής, μια περίοδος 50 ημερών μετά το Πάσχα, όπου νηστεία και γονυκλισία απαγορευόταν. Η περίοδος αυτή που ολοκληρωνόταν με την Κυριακή της Πεντηκοστής, δεν απέκτησε λειτουργικά χαρακτηριστικά.⁶¹

7.6 Θεοφάνεια

Παρόλο που τα Θεοφάνεια είναι αρχαιότερη εορτή από τα Χριστούγεννα, η επιστήμη θεωρούσε ότι και οι δύο αυτές εορτές, τα Θεοφάνεια στην Ανατολή και τα Χριστούγεννα στη Δύση ήταν η απάντηση των Χριστιανών του τετάρτου αιώνα σε ειδωλολατρικές εορτές, μια προσέγγιση που εκφράζει την θεωρία της ιστορίας των θρησκειών (History of Religions Theory). Σύμφωνα όμως με την λεγομένη «υπολογιστική» θεωρία (computation theory) οι ημερομηνίες των Θεοφανείων και των Χριστουγέννων αντίστοιχα εξαρτώνται από την ημερομηνία του θανάτου και κατά συνέπεια της σύλληψης του Χριστού, δηλαδή τις 25 Μαρτίου ή 6 Απριλίου (=14 του μηνός Νισάν), είναι δηλαδή εννέα μήνες μετά. Αν ισχύει αυτό, είναι πολύ πιθανόν οι εορτές αυτές να υπήρχαν πριν από την θεσμοθέτηση της εορτής του ηλίου το 274. Κατά συνέπεια, όχι μόνο τα Θεοφάνεια και τα Χριστούγεννα δεν είναι

⁶⁰ Maxwell Johnson, "Apostolic Tradition" 64, του ιδίου, "From Three Weeks to Forty Days: Baptismal Preparation and the Origins of Lent" στο βιβλίο του ιδίου, (επ.), *Living Water, Sealing Spirit: Readings on Christian Initiation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1995) 118-136.

⁶¹ Maxwell Johnson "Apostolic Tradition" 65. Για πληροφορίες για την μετέπειτα κυρίως ανάπτυξη της εορτής βλέπε π. Θεοδώρου Κουμαριανού, «Οι Εορτές της Αναλήψεως και της Πεντηκοστής» στον τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον* Σειρᾶ Ποιμαντικῆ Βιβλιοθήκη 15 (Αθήνα, 2007) 211-235.

η Χριστιανική απάντηση στην εορτή του ηλίου, αλλά έχει γίνει η υπόθεση ότι η εορτή του ηλίου ήταν ένα τρόπον τινά ειδωλολατρικός αντιπερισπασμός στα Θεοφάνεια (στην Ανατολή) και τα Χριστούγεννα (στη Δύση).⁶²

7.7 Μνήμες Μαρτύρων

Η Εκκλησία του β' και γ' αιώνας τιμούσε τα μέλη της που μαρτύρησαν κατά τις περιόδους των διωγμών με τις λεγόμενες «γενεθλίους ημέρας». Μια φορά το χρόνο, στην επέτειο του μαρτυρίου του, η τοπική Εκκλησία τελούσε τη Θεία Ευχαριστία στο λεγόμενο «μαρτύριο», δηλαδή στο τόπο ταφής του μάρτυρος,⁶³ και συνέτασσε το μαρτύριό του ως ανάμνηση του μαρτυρίου του αλλά και ως διδαχή και παράδειγμα.⁶⁴ Πρέπει να τονίσουμε τον αρχικώς αυστηρά τοπικό χαρακτήρα αυτών των επετειών. Κάθε τοπική Εκκλησία τιμούσε τους δικούς της μόνο μάρτυρες στον τόπο ταφής τους. Αργότερα, και ιδίως με την ανακομοιδή και τη μεταφορά λειψάνων των μαρτύρων έγινε καθολική η μνήμη πολλών μαρτύρων.⁶⁵

⁶² Maxwell Johnson, "Apostolic Tradition" 65-66. Talley, *The Origins of the Liturgical Year* 97-162. Στην ελληνική βιβλιογραφία βλέπε το άρθρο του π. Νικολάου Ιωαννίδη, «Η Εορτή των Χριστουγέννων-Θεοφανείων» στον τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Εορτολόγιον Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15* (Αθήνα, 2007) 129-185.

⁶³ Από εκεί προήλθε και η μετέπειτα συνήθεια να τοποθετούνται λείψανα αγίων στις Αγίες Τράπεζες των καθηγιασμένων ναών.

⁶⁴ *Μαρτύριον Πολυκάρπου* 18.2-3:18.2 «Οὕτως τε ὑμεῖς ὕστερον ἀνελόμενοι τὰ τιμιώτερα λίθων πολυτελών καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίων ὅσα αὐτοῦ, ἀπεθέμεθα ὅπου καὶ ἀκόλουθον ἦν. 18.3 Ἐνθα ὡς δυνατὸν ἡμῖν συναγομένοις ἐν ἀγαλλιάσει καὶ χαρᾷ παρέξει ὁ κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἷς τε τὴν τῶν προηληθότων μνημῶν καὶ τῶν μελλόντων ἄσκησίν τε καὶ ἐτοιμασίαν». Στην παρ. 21.1 δίνεται και ακριβής ημερομηνία και ώρα του μαρτυρίου. Το μαρτύριο του Πολυκάρπου, στην πραγματικότητα γράμμα της Εκκλησίας της Σμύρνης στην Εκκλησία του Φιλομιλίου, είναι η αρχαιότερη γραπτή αναφορά χριστιανικού μαρτυρίου εκτός Κ.Δ. Ενδιαφέρον από λειτουργικής πλευράς έχει η προσευχή του Πολυκάρπου και η αναφορά στην τιμή προς τα λείψανά του και η ετήσια ανάμνηση του μαρτυρίου του.

⁶⁵ Για το θέμα των λειψάνων βλέπε Ανδρέου Φυτράκη, *Λείψανα και Τάφοι Μαρτύρων κατά τους Τρεις Πρώτους Αιώνας* (Αθήναι, 1955) και Peter Brown, *The Cult of Saints* (Chicago: The University of Chicago Press, 1981).

Αξίζει να σημειωθεί ότι παρ' όλο που κατά την υπό εξέταση περίοδο τιμώνται κυρίως μάρτυρες, υπάρχουν αρκετά στοιχεία που μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στη πρώιμη Εκκλησία υπάρχουν οι ρίζες της ιδιαίτερης τιμής προς στο πρόσωπο της Παναγίας. Γεγονός όμως είναι ότι εορτολογικά η τιμή προς τη Θεοτόκο αναπτύχθηκε κυρίως μετά την Γ' Οικουμενική Σύνοδο στην Έφεσο (431).⁶⁶

8. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ Β' ΚΑΙ Γ' ΑΙΩΝΩΝ

8.1 Βάπτισμα

Στα μέσα του 3^{ου} αιώνας ένταση προκλήθηκε στο εσωτερικό της Εκκλησίας. Τέθηκε το ερώτημα: Πώς θα επανεντάσσονταν στο σώμα της Εκκλησίας οι «αποστάτες» δηλαδή αυτοί που εγκατέλειψαν την Εκκλησία υπό την πίεση των διωγμών. Η κόντρα και η διαφωνία του επισκόπου Ρώμης Κορνήλιου και του πρεσβυτέρου Νοβατιανού πάνω στο θέμα αυτό – ο Κορνήλιος υπεστήριζε την πλήρη επανένταξη των «αποστατών» στο σώμα της Εκκλησίας μετά από μια περίοδο μετανοίας, ενώ ο Νοβατιανός ήταν υπέρ μιας πολύ πιο αυστηρής γραμμής, δηλαδή υπέρ μιας δια βίου μετανοίας. Η ένταση αυτή κατέληξε σε σχίσμα, όπου ο Νοβατιανός με ομάδα επισκόπων και πρεσβυτέρων απεκήρυξαν τον Κορνήλιο και ο Νοβατιανός χειροτονήθηκε επίσκοπος. Η περί αυτόν ονομάστηκαν Νοβατιανοί ή Καθαροί.

Η πραγματικότητα του σχίσματος έθεσε άλλο ένα σημαντικό ερώτημα, επίκαιρο και σήμερα, το οποίο είχε να κάνει με την αναγνώριση του Βαπτίσματος

⁶⁶ Killian McDonnell, "The Marian Liturgical Tradition" στο Maxwell Johnson (επ.), *Between Memory and Hope: Readings on the Liturgical Year* (Collegeville, Minnesota: The Liturgical Press, 2000) 385-400. Η χρήση του όρου «Θεοτόκος», απαντάται στις πηγές από τον 7^ο αιώνα, 386-388. Βλέπε και Φίλια, *Οι Θεομητορικές Εορτές στη Λατρεία της Εκκλησίας* 19.

σχισματικών και αιρετικών. Δύο απαντήσεις δόθηκαν στο κρίσημο αυτό ερώτημα. Από τη μια ο Κυπριανός Καρχηδόνας ήταν υπέρ της άποψης ότι εκτός Εκκλησίας δεν αναγνωρίζεται κανένα βάπτισμα και ως εκ τούτου όποιος προερχόμενος από σχισματική ή αιρετική ομάδα ήθελε να γίνει μέλος της Εκκλησίας βαπτίζοταν. Εμφατικά μάλιστα τονίζει ότι αυτό δεν είναι ανα-βαπτισμός, διότι βάπτισμα εκτός Εκκλησίας δεν υπάρχει.⁶⁷ Από την άλλη ο Στέφανος Ρώμης ήταν υπέρ της άποψης ότι ύστερα από μια περίοδο μετανοίας ο προερχόμενος από σχισματική ή αιρετική ομάδα θα μπορούσε να γίνει μέλος της Εκκλησίας με χειροθεσία επισκόπου· δεν ετίθετο θέμα ανα-βάπτισης. Η ιστορία μας δείχνει ότι η γνώμη του Στεφάνου τελικά επεκράτησε.⁶⁸

Ένα άλλο ζήτημα θεολογικού προβληματισμού, χωρίς όμως να προκαλέσει ένταση στην Εκκλησία ήταν το θέμα της βάπτισης των νηπίων.⁶⁹ Παρόλο που φαίνεται ότι από την πρώτη στιγμή νήπια εντάσσονταν πλήρως στο σώμα της Εκκλησίας, υπήρξαν φωνές κατά την υπό εξέταση περίοδο που απεδοκίμαζαν τον νηπιοβαπτισμό. Ο Τερτυλλιανός λόγου χάριν αποθάρρυνε τον νηπιοβαπτισμό υπεστήριζοντας ότι κάποιος πρέπει να βαπτίζεται μόνο όταν έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει ο ίδιος τον Χριστό.⁷⁰ Από την άλλη πλευρά ο Ωριγένης θεωρεί τον νηπιοβαπτισμό αρχαία πρακτική και μάλιστα τον καλεί αποστολικό έθιμο.⁷¹ Επίσης, ο συντοπίτης του Τερτυλλιανού, ο Κυπριανός όχι μόνο υποστηρίζει τον νηπιοβαπτισμό, αλλά θέτει και τη θεολογική βάση της αναγκαιότητάς του, λέγοντας ότι κάθε άνθρωπος κληρονομεί από τον Αδάμ την «αρρώστεια του

⁶⁷ Επιστολή 71.1. *De unitate ecclesiae* 5.

⁶⁸ Johnson, *The Rites of Christian Initiation* 93-95. Βλέπε και ΘΗΕ 7: 1099-1112.

⁶⁹ Maxwell Johnson, "The Apostolic Tradition" 42.

⁷⁰ *De baptismo* 18.

⁷¹ *In Romanos commentaria* 5

θανάτου», η οποία θεραπεύεται μόνο με το Βάπτισμα.⁷² Από τα στοιχεία που έχουμε φαίνεται ότι και οι δύο απόψεις επιβίωσαν πλάι-πλάι μέχρι και την μετα-Κωνσταντίνηα εποχή, απ' όπου με τη σταδιακή επικράτηση του Χριστιανισμού επικρατεί και ο νηπιοβαπτισμός.

8.2 Ημερομηνία Πάσχα

Κατά την υπό εξέταση περίοδο σημειώθηκε διένεξη στην αρχαία Εκκλησία σχετικά με την ημερομηνία εορτασμού του Πάσχα. Από τη μία οι Εκκλησίες κυρίως της Μ. Ασίας εόρταζαν το Πάσχα τη νύχτα της 14^{ης} του μήνα Νισάν (μαζί με το Εβραϊκό Πάσχα), οποιαδήποτε ημέρα της εβδομάδος κι αν έπεφτε, εξ ου και η ονομασία τους ως «τεσσαρακαισδεκατίται». Η θεολογική έμφαση της εορτής ήταν στο πάθος του Χριστού. Στις άλλες Εκκλησίες το Πάσχα εορταζόταν την Κυριακή μετά τη 14^η του μηνός Νισάν και με έμφαση όχι μόνο στο πάθος αλλά και στην ανάσταση του Χριστού. Με την Πρώτη Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια το 325 μ.Χ. καθορίζεται ο τρόπος υπολογισμού της ημερομηνίας του Πάσχα, φέρνοντας ενότητα και ομοιομορφία στον Χριστιανικό κόσμο όσον αφορά την ημερομηνία του Πάσχα εκάστου έτους.⁷³

⁷² Επιστολή 64.

⁷³ Παναγιώτου Σκαλτσή, «Η Έορτή τοῦ Πάσχα» στον τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον* Σειρὰ Ποιμαντικῆ Βιβλιοθήκη 15 (Αθήνα, 2007) 99-125, ἐδώ 101-103. Βλέπε και Raniero Cantalamessa, *Easter in the Early Church* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1988). Paul Bradshaw και Lawrence Hoffman (επ.), *Passover and Easter: Origin and History to Modern Times* στη σειρὰ *Two Liturgical Traditions* 5 (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1999) και Paul Bradshaw και Lawrence Hoffman (επ.), *Passover and Easter: The Symbolic Structuring of Sacred Seasons* στη σειρὰ *Two Liturgical Traditions* 6 (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1999). Paul Bradshaw, "The Origins of Easter" στο Maxwell Johnson (επ.), *Between Memory and Hope: Readings on the Liturgical Year* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 2000) 111-124.

9. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η σύγχρονη λειτουργική έρευνα έχει δείξει ότι η λειτουργική ζωή της Εκκλησίας τον δεύτερο και τρίτο αιώνα χαρακτηρίζεται από ποικιλία και πολυμορφία η οποία πηγάζει αλλά και εκφράζει την πολιτιστική, γλωσσική, γεωγραφική και θεολογική προέλευση και κατεύθυνση της κάθε τοπικής Εκκλησίας. Παράλληλα όμως βλέπουμε να διακρίνεται, να περιφρουρείται, και να επιδιώκεται η ενότητα της πίστης. Μέσα από αυτήν την ποικιλία λειτουργικής ζωής αλλά και ενότητας της πίστης αναδείχθηκαν τον τέταρτο και πέμπτο αιώνα οι ξεχωριστοί λειτουργικοί τύποι (λειτουργικές οικογένειες) Ανατολής και Δύσης, όπου η ίδια πίστη εκφράζεται λειτουργικά με τρόπους διαφορετικούς που εξαρτώνται από το πολιτιστικό, γλωσσικό, ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο κάθε Εκκλησίας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ 1

ΔΙΔΑΧΗ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Διδαχή 7:

7.1 Περί δὲ τοῦ βαπτίσματος, οὕτω βαπτίσατε· ταῦτα πάντα προειπόντες, βαπτίσατε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐν ὕδατι ζῶντι. 7.2 ἔὰν δὲ μὴ ἔχῃς ὕδωρ ζῶν, εἰς ἄλλο ὕδωρ βάπτισον· εἰ δ' οὐ δύνασαι ἐν ψυχρῷ, ἐν θερμῷ. 7.3 ἔὰν δὲ ἀμφότερα μὴ ἔχῃς, ἔκχεον εἰς τὴν κεφαλὴν τρεῖς ὕδωρ εἰς ὄνομα πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος. 7.4 πρὸ δὲ τοῦ βαπτίσματος προνηστευσάτω ὁ βαπτίζων καὶ ὁ βαπτιζόμενος, καὶ εἰ τινες ἄλλοι δύνανται. Κελεύεις δὲ νηστεύσαι τὸν βαπτιζόμενον πρὸ μιᾶς ἢ δύο.

Διδαχή 8 :

8.1 Αἱ δὲ νηστεῖαι ὑμῶν μὴ ἔστωσαν μετὰ τῶν ὑποκριτῶν· νηστεύουσι γὰρ δευτέρω σαββάτων καὶ πέμπτη, ὑμεῖς δὲ νηστεύσατε τετράδα καὶ παρασκευήν. 8.2 μηδὲ προσεύχεσθε ὡς οἱ ὑποκριταί, ἀλλ' ὡς ἐκέλευσεν ὁ κύριος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ αὐτοῦ, οὕτως προσεύχεσθε· Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τῷ οὐρανῷ, ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου, ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου, γεννηθήτω τὸ θέλημά σου ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς. Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δός ἡμῖν σήμερον, καὶ ἄφες ἡμῖν τὴν ὀφειλὴν ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν, καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 8.3 Τρεῖς τῆς ἡμέρας οὕτω προσεύχεσθε.

Διδαχή 9-10

9.1 Περί δὲ τῆς εὐχαριστίας, οὕτω εὐχαριστήσατε. 9.2 πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου· Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἁγίας ἀμπέλου Δαυὶδ τοῦ παιδός σου, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 9.3 περὶ δὲ τοῦ κλάσματος· Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ τῆς γνώσεως, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 9.4 Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας. 9.5 μηδεὶς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα κυρίου, καὶ γὰρ περὶ τούτου εἶρηκεν ὁ κύριος· Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί.

10.1 Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε· 10.2 Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἅγιε, ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου οὗ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 10.3 Σύ, δέσποτα παντοκράτορ, ἔκτισας τὰ πάντα ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καὶ ποτὸν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα σοὶ εὐχαριστήσωσιν· ἡμῖν δὲ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καὶ ποτόν, καὶ ζωὴν αἰώνιον διὰ τοῦ παιδός σου. 10.4 Πρὸ πάντων εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι δυνατός εἶ σύ· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 10.5 Μνήσθητι, κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου, τοῦ ῥύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καὶ σύναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν, εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 10.6 Ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος. Ὡσαννά τῷ θεῷ Δαυίδ. Εἴ τις ἅγιος ἐστὶν, ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἐστί,

μετανοεῖτω· *Μαραναθά. Αμήν.* 10.7 Τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν.

Διδαχή 14

14.1 Κατὰ κυριακὴν δὲ κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε, προεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ἦ. 14.2 πᾶς δὲ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ μὴ συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μὴ κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν. 14.3 αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ ῥηθεῖσα ὑπὸ κυρίου· Ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ προσφέρειν μοι θυσίαν καθαρὰν· ὅτι βασιλεὺς μέγας εἰμί, λέγει κύριος, καὶ τὸ ὄνομά μου θαυμαστὸν τοῖς ἔθνεσι.

ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΣ, ΑΠΟΛΟΓΙΑ Α΄

Απολογία Α΄ 61

61.2 Ὅσοι ἂν πεισθῶσι καὶ πιστεῦσιν ἀληθῆ ταῦτα τὰ ἀφ' ἡμῶν διδασκόμενα καὶ λεγόμενα εἶναι, καὶ βιοῦν οὕτω δύνασθαι ὑπισχνῶνται, εὐχесθαί τε καὶ αἰτεῖν νηστεύοντες παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄφεσιν διδάσκονται, ἡμῖν συνευχομένων καὶ συνηστευόντων αὐτοῖς. 61.3 Ἐπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐστὶ, καὶ τρόπον ἀναγεννήσεως, ὃν καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἀνεγεννήθημεν, ἀναγεννῶνται· ἐπ' ὀνόματος γὰρ τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων καὶ δεσπότης Θεοῦ καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Πνεύματος ἁγίου, τὸ ἐν τῷ ὕδατι τότε λουτρὸν ποιοῦνται. 61.4 Καὶ γὰρ ὁ Χριστὸς εἶπεν· «ἂν μὴ ἀναγεννηθῆτε, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν»... 62.10 ... ἐν τῷ ὕδατι ἐπονομάζεται τῷ ἐλομένῳ ἀναγεννηθῆναι καὶ μετανοήσαντι ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις τὸ τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων καὶ δεσπότης Θεοῦ ὄνομα, αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπιλέγοντος τοῦ τὸν λουσάμενον ἄγοντος ἐπὶ τὸ λουτρὸν. ... 62.12 Καλεῖται δὲ τὸ λουτρὸν φωτισμός, ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθανόντων. 62.13 Καὶ ἐπ' ὀνόματος δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, καὶ ἐπ' ὀνόματος Πνεύματος ἁγίου, ὁ διὰ τῶν προφητῶν προεκήρυξε τὰ κατὰ τὸν Ἰησοῦν πάντα, ὁ φωτιζόμενος λούεται.

Απολογία Α΄ 65

65.1 Ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὕτως λουῖσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφοὺς ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσὶ, κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος καὶ ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιωθῶμεν τὰ ἀληθῆ μαθόντες καὶ δι' ἔργων ἀγαθοί πολιτευταὶ καὶ φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὐρεθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. 65.2. Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος, καὶ οὗτος λαβὼν αἶνον καὶ δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται· οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρῶν ἐπευφημεῖ λέγων, «ἀμήν». Τὸ δὲ ἀμήν τῇ Ἑβραϊδὶ φωνῇ τὸ γένοιτο σημαίνει. Εὐχαριστίσαντος δὲ τοῦ προεστῶτος καὶ ἐπευφημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδοῶσιν ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος, καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι.

Απολογία Α' 66

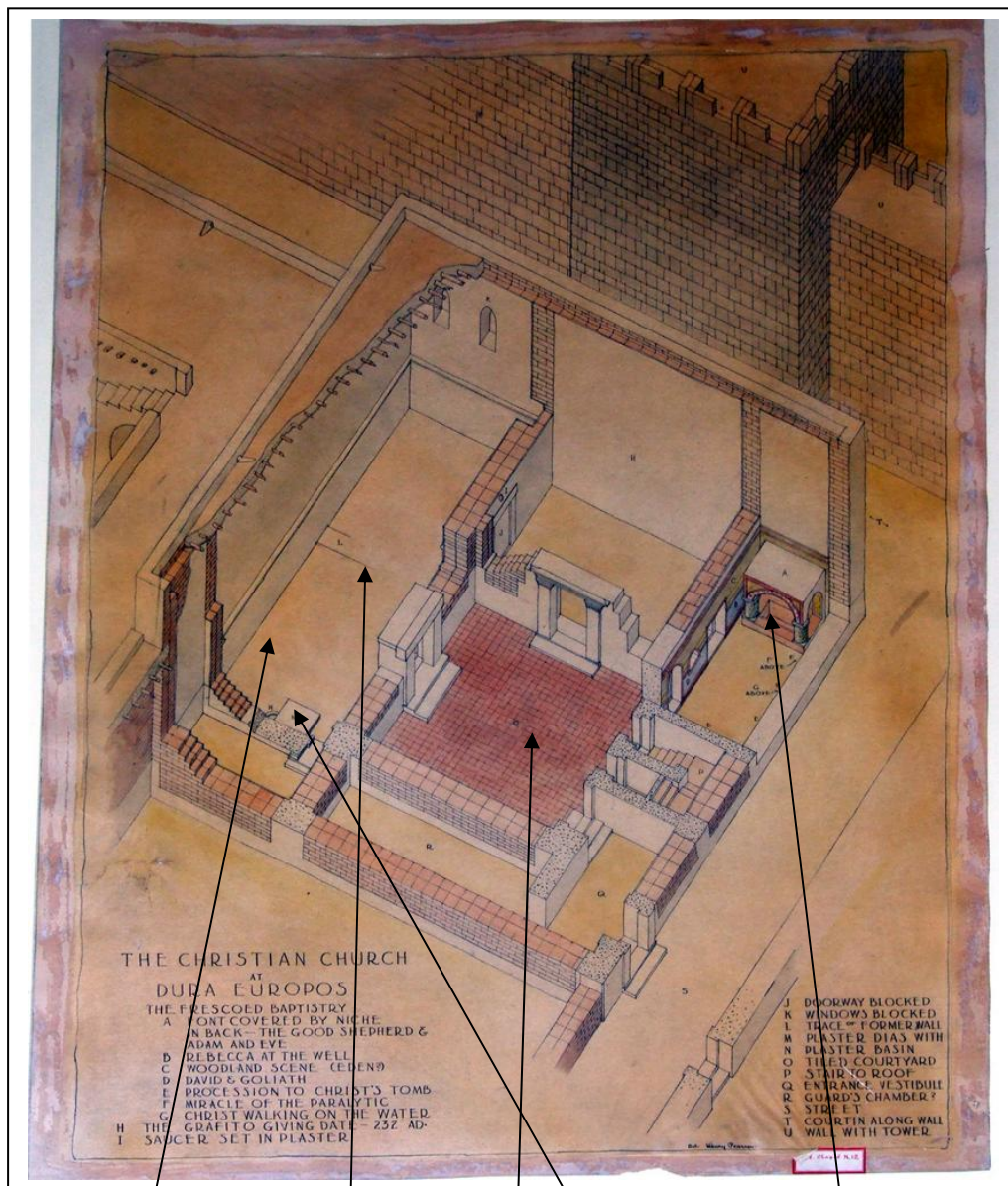
66.1 Καὶ ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία, ἧς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἕξον ἐστὶν ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδαγμένα ὑφ' ἡμῶν, καὶ λουσαμένῳ τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ἀναγέννησιν λουτρόν, καὶ οὕτω βιοῦντι ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν. 66.2 Οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καὶ σὰρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σὰρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. 66.3 Οἱ γὰρ Ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς· τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστησάντα εἰπεῖν· «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμά μου· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστησάντα εἰπεῖν· τοῦτό ἐστὶ τὸ αἷμά μου»· καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι. 66.4 Ὅπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκεν γενέσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες· ὅτι γὰρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μνουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλογῶν τινῶν, ἢ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε.

Απολογία Α' 67

67.1 Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμνησκόμεν· καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν, καὶ σὺνεσμεν ἀλλήλοις ἀεὶ. 67.2 Ἐπὶ πᾶσὶ τε οἷς προσφερόμεθα εὐλογοῦμεν τὸν ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ Πνεύματος ἁγίου. 67.3 Καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται, μέχρις ἐγχωρεῖ. 67.4 Εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος ὁ προεστῶς διὰ λόγου τὴν νουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. 67.5 Ἐπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν· καὶ, ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ, καὶ ὁ προεστῶς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει, καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ ἀμήν, καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται, καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. 67.6 Οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ὀβούλεται δίδωσι, καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν τοῖς δεσμοῖς οὔσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις, καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖᾳ οὔσι κηδεμῶν γίνεται. 67.7 Τὴν δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ἣ ὁ Θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῇ γὰρ πρὸ τῆς κρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, καὶ τῇ μετὰ τὴν κρονικὴν, ἣτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανείς τοῖς Ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καὶ ὑμῖν ἀνεδώκαμεν.

(ΕΠΕ 77, Απολογηταί 1, σ. 180-194)

ΕΠΙΜΕΤΡΟ 2
 Ο Οίκος-Εκκλησία στο Dura-Europos της Συρίας

ΧΩΡΟΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ
 ΝΑΟΣ

ΑΙΘΡΙΟ

ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ ΜΕ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΥΠΕΡΥΨΩΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ
 ΙΕΡΟΥ/ΑΓΙΑΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
 (ΠΡΟΣ ΑΝΑΤΟΛΑΣ)

ΜΕΣΟΤΟΙΧΙΑ ΠΟΥ ΓΚΡΕΜΙΣΤΗΚΕ
 ΓΙΑ ΝΑ ΜΕΓΑΛΩΣΕΙ Ο ΧΩΡΟΣ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ 3: ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΜΑ ΣΤΟΥΣ Β' ΚΑΙ Γ' ΑΙΩΝΕΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

	Διδαχή	Ιουστίνος	Συρία	Αίγυπτος	Β. Αφρική	Αποστολική Παράδοση
Προετοιμασία	Κατήχηση: «Δύο οδοί» 2ήμερη νηστεία	Κατήχηση Νηστεία Προσευχή	Κατήχηση (ίσως διάρκειας τριών εβδομάδων)	Πιθανώς κατήχηση 40 ημερών μετά τα Επιφάνεια (6 Ιανουαρίου)	Κατήχηση αγνώστου διάρκειας με προσευχή, νηστεία, αγρυπνίες	Κατήχηση τριών ετών Επιλογή για το Βάπτισμα Τελική προετοιμασία με νηστεία, προσευχή και καθημερινούς εξορκισμούς
Πριν το Βάπτισμα			Χρήση συνυφασμένη με τη δωρεά του Αγίου Πνεύματος	Χρήση συνυφασμένη με τη δωρεά του Αγίου Πνεύματος	Καθαγιασμός ύδατος και απόταξη	Καθαγιασμός ύδατος και ελαίων Απόταξη Χρήση/εξορκισμός
Βάπτισμα	Βάπτισμα σε «ζωντανό» ύδωρ Τύπος Α*	Χαρακτηρίζεται «αναγέννησις» και «φωτισμός» Τύπος Α* ή Β** (;)	Χαρακτηρίζεται «νέα γέννησις» «υιοθεσία» Τύπος Α*	Χαρακτηρίζεται «αναγέννησις» «νέα γέννησις» Τύπος Α* ή Β**	Τύπος Β**	Τύπος Β**
Μετά το Βάπτισμα		Οδηγούνται στη σύναξη – κοινές προσευχές και ασπασμός			Χρήση Χειροθεσία Σφράγισμα με το σημείο του Σταυρού	Χρήση από πρεσβύτερο, Χειροθεσία από επίσκοπο Χρήση από επίσκοπο με σφράγισμα με το σημείο του Σταυρού
Θεία Ευχαριστία	Μόνο στους νεοφωτίστους	Συμμετοχή στη Θ. Ευχαριστία	Συμμετοχή στη Θ. Ευχαριστία	Συμμετοχή στη Θ. Ευχαριστία (;)	Συμμετοχή στη Θ. Ευχαριστία + γάλα και μέλι για τους νεοφωτίστους	Συμμετοχή στη Θ. Ευχαριστία + γάλα και μέλι για τους νεοφωτίστους

* Τύπος Α: Χρήση του Ματθαίου 28:19 και τριπλή κατάδυση

**Τύπος Β: Χρήση του συνδυασμού ομολογίας πίστεως με ερώτηση-απόκριση και τριπλή κατάδυση

Ο πίνακας είναι βασισμένος στον Maxwell Johnson, *The Rites of Christian Initiation* 111.